

વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ

અથવા

જુગારી પતિની પતિવ્રતા પત્ની.

નાટક ત્રણ અંકી.

(ઈંગ્લેન્ડ ઉપરથી)

રચનાર

કેપ્તુશરો નવરોજી કાપરાજી.

“ બેર્ન અને મનીન્ડ્ર ” ઇત્યાદિના કતા.

મુંબઈ,

મુંબઈ સમાચાર છાપખાનામાં

ખાણેકલ બરજોરજી મીનાચેટ્ટેર દ્વારા મળનાર છાપ્યું છે.

સને ૧૮૭૯.

(આ નાટક સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા ધારા પ્રમાણે નોંધાયેલ
છે અને સર્વ હક રચનારે રૂાખ્યા છે.)

ના ટક પાત્ર.

૧૩૬૪

કૃપારામ—એક મોટો સાહુકાર.

ભાજાનાથ—તેનો દીકરો.

ભોભીદાસ—તેનો મિત્ર.

શોભાગચંદ—એક વેપારી, પ્રેમકુંવરનો કાકો.

હાથાભાઈ—તેનો મિત્ર.

પ્રાણજીવન—ભાજાનાથનો પુત્ર.

પ્રમાણુરાય—કૃપારામ અને ભાજાનાથનો દાસ.

કોટવાળ—

નાયક—

પ્રેમકુંવર—ભાજાનાથની સ્ત્રી.

લક્ષ્મી—ભાજાનાથની દીકરી.

સાકેર—તેની સંપત્તિ.

સંપત્તિઓ, કળાવંતીઓ, સિપાઈઓ, જુગારીઓ વગેરે.

વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ

અથવા

જુગારી પતિની પતિવ્રતા પત્ની.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ એક મોટું જુગારખાનું.

[એ ઝોરડા-એક આગળ ન બીજો તેની પછવાડે. માફેલા ઝોરડામાં જુગારખાનું. આગલા ઝોરડામાં નાચ તથા બીજી ગમતો. એ ઝોરડા વચ્ચે બારી અને બારણાં-તેમાં થી પાછલા ઝોરડામાં ચોપર પાના વગેરે બાજુ ઉપર-ઘણાંક મોઢો રમવા બેઠા છે. ગડબડ અને હસાહસ ચાલે છે. આગલા ઝોરડામાં વેશ્યાનો નાચ સાંભળવા કેટલાક મોક બેઠેલા છે જેઓ દારૂ વગેરેની મસ્તીમાં છે.

(લોલીદાસ અને ડાહ્યાભાઈ પણ પાછલા ઝોરડામાં જુગાર રમતા દેખાય છે.)

ગાયન.

કવ્યાણુ—હોલી.

રામજનીઓ—લાલ કેસે ઝલકે રે ગારે મુખપર

અખીર ગુલાલ— લાલ.

ધુંધટ પટમે મોહ લીઓ મન

મુદર બદન છુપાય— લાલ.

[લોલીદાસ અંદરથી પૈસે પુર આવે છે. ખિસામાં પૈસા ખણ-ખણે છે. હાથમાં નારોનો થોડકો છે. ગળામાં સાંકળી, તથા ડગલા બપર ઘડીઆબના છેડો મટકે છે.

લોભીદાસ—(ગાતો ગાતો અને નાચતો નાચતો.) લાલ કેસે બ્રહ્મ
રે મેરે ખીસેમ. રૂપેઆ રૂપેઆ—કેસે. રંગ છે ! કળાવંતોઆ ! રંગ છે !
ગાઓ ! દ્યુતના ગીત ગાઓ ! જુગાર ! તારો સદા જય થાઓ ! આઠ-
સોની નોઠ, ને ખસો રોકડા ! એક કલાક ઉપર મારી પાસ પચાસ રૂપેઆ
નહી હતા. જય જય ! ઉસતાદજી, બોલો મારી બોલ બાલા ! (પાંચ રૂપે-
આ તેની થાળીમાં ફેંટી દઈને) હું લોભીદાસ લવંગચંદની.

૧ રામજની—લોભીદાસ લવંગચંદની દોલતબદા !

લોભીદાસ—મારે દાવ એટલો જલદી પુરો કરવો ન હતો. આજ ભા-
ગ્ય દેવી મારા ઉપર એટલી પ્રસન્ન હતી કે પેહેડીની પેહેડી લુટાવી દેત ; પણ
હજી શું મોડું થયું ? ફરી ખાત્રો દાવ માંડીશ ; ઉસતાદજી ! બોલો આ
દ્યુતશાળાની દોલતબદા !

૨ રામજની—આ દ્યુતશાળાની દોલતબદા !

[ડાહ્યાભાઈ પાછલા ચારડામાંથી ખીજવાચતો આવેછે.]

ડાહ્યાભાઈ—હડ ! દોલત બતા બોલો દોલત બતા ! અફસોસ ! પણ
મારે ફરિઆદ કરવી ન ઘટે ; મારા ભાગ્યને મેંજ કુખાડયું છે. અંહીનું
માર્ગ આગમન આજ પેહેલુંજ છે અને છેલુંજ થશે.

લોભીદાસ—(સ્વગત) પેલાને સ્નાન સુતક છે હો. (ખુલી રીતે) કેમ
સાહેબ ? કાંઈ ભાગ્યની અકૃપા થઈ છે ?

ડાહ્યાભાઈ—નાજી ; ભાગ્યનો મારે પાડ માનવો જોઈએ કે નાશ અને
વિનાશમાં જોનાથી મારો અંત આવત, તેનાં સાંમિ મારાં હૃદયમાં ધિક્કાર
ઉત્પન્ન કરવાની દૈવ મારા ઉપર દયા કરે છે. ક્યાંથી અને કોનાથી આઘે ના-
હાસવું તે શિખવામાં આજે મેં મોટા ભાગ આપ્યા છે, તોપણ એ અનુ-
ભવ મારે મન મોઘો નથી.

લોભીદાસ—હારી જનાર ભાગ્ય હીન હોયછે તે આમ ડાહ્યાપણુ લગાવે
છે. એજ સંવળો પાસો થવા દયો અને પછી જુઓ તેઓ કેવા પલટાઈ
જાય છે તે. વાર ડાહ્યાભાઈ, એટલા ડાહ્યા ન થાઓ અને દૈવને એક વાર
ફરી અજમાવો જુવો. હું તમોને—પણ રહો સાંમેથી મારા મિત્ર આવેછે ;
તેની તમને ઓળખાણુ કરાવું.

ડાહ્યાભાઈ—અરે ! એ તો આ નગરીના મોટા સાહુકાર કૃપારામનો
દીકરો ભોજાનાથ છે.

લોભીદાસ—હા તેજ ; અધાગ જુગારી ; તમને એની સાથ—

ડાહ્યાભાઈ—ના ભાઈ મને પડતો મુક. [ભોજાનાથ પ્રવેશ કરેછે.]

ભોજાનાથ-(ભભકાદાર પોશાકમાં) અહા લોભીદાસ અહીં છે કે ? કેટલા વાગ્યા ?

લોભીદાસ-(પોતાનું ધડીઆળ નોંઘ) બાર વાગ્યા છે.

ભોજાનાથ-મધરાત થઈ ! રે શિવ ! શિવ ! આજની રાત ઉપર મેં કેટલી આશા બાંધી હતી ? એક આખો માસ થયો ભાગ્ય મારા ઉપર રૂઢિયું છે. આવતી કાલે મારાં લગ્ન છે, પણ મારી પ્રિયાનાં ઘરેણા ખરીદવા માટે મારા પિતાએ મને આપેલા દસ હજાર રૂપૈયા મેં દ્યુતમાં ખોલી નાખ્યા છે તે તો તું જાણે છે—

લોભીદાસ-બસ એટલાજ ?

ભોજાનાથ-તે પાછા છોડવવા ઘરનાં ઘરેણા લાવી તેને આ કનક ધ્વજિમાં પિગળાવ્યાં છે કે નોંઘએ હજી પણ એ દાવમાં મેલ્યાથી મારી વહુને માટે બાપનું આપેલું નગદ પાછું આવે છે. (સોનું દેખાડે છે.)

લોભીદાસ-ઓ હો ! પૈસાતો પાસે છે ત્યારે શી ચીંતા છે ? અને ન હોત તો હું આપનાર કેવો હતો ? ભોજાનાથ, હથિયાર હાથ આવ્યાં તો જા ! હે રંગવોર ! દ્યુત આખાડામાં અને ખલુખલુટવાના આ સોનેરી શસ્ત્ર અસ્ત્રથી ભાગ્યદેવી સાથે યુદ્ધમાં ઊતરશે તો તેને તું તારા લાભને માટે બાંધો લકષ્ય.

ભોજાનાથ-હે નસીમ ! એક પલવાર હું પર દયા કર અને પછી હું સર્વથી સુખી પુરૂષ અને સર્વથી સુખી પ્રિયતમ થઈશ.

લોભીદાસ-જા અને જીતી આવ (ભોજાનાથ માહેલાં ચોરડામાં ખીજા ખેલાડી સાથે ભેગાં જાય છે.)

ડાહ્યાભાઈ-(સ્વગત) ભાગ્યહીન તે બુદ્ધિહીન છે.

લોભીદાસ-(સ્વગત) ઠીક સુન્યું. એને ઘરેણાં નોંઘએ છે. હેઠળના મારવાડી લક્ષ્મીચંદ પાસે ઘણાંએ છે. જુગાર સાથે ચોરી તો બાપદાદે લખી આપી છે. જુગારીનો મારો ધંધો છે તો ચોરો તેમાં સમાઈ ગઈ છે. અહીં આવ રે (એક દાસ આવે છે.) આ કાગલ લક્ષ્મીચંદની દુકાન બિપરના છોકરાને આપ. ઘરેણાં નો ! હે ! ઘરેણાં !

દાસ-હ મહારાજ હું સમજ્યો (જાય છે.)

ડાહ્યાભાઈ-(સ્વગત) કોઈને લુટવાની વાત છે.

લોભીદાસ-(સ્વગત) મારે પણ તડકો પડશે. (ડાહ્યાભાઈને શેઠ, તમે ભોજાનાથથી કેમ ડરી ગયા ? બહુ સારો માણસ છે ને થોડી વારમાં માટે દ્રવ્યવાન થનાર છે.

ડાહ્યાભાઈ-શી રીતે ?

લોભીદાસ-કાલે એના વિવાહ છે ને લગ્નથી પ્રિયા અને પૈસા બેહુ ના એ ધણી થશે. લગ્નમાં કમાશે તે ઉપરાંત એના બાપ મરવા સુતો છે- તેના પણ વારસો લગભગ સાથેજ મળશે.

ડાહ્યાભાઈ-સાહુકાર કૃપારામને શું થયું છે ?

લોભીદાસ-એક દહાડાની પણ તેની આશા નથી. ભોળાનાથ કાલે પરણશે અને કૃપારામ કદાચિત કાલેજ મરી પણ જશે. પોતે મરવા આગાહી દીકરાને વરવા કેહે છે અને વહુને ઘરમાં જોઈને પછી મરી જવામાં સુખ સમજે છે.

ડાહ્યાભાઈ-અને એ ભોળાનાથની વહુ ?

લોભીદાસ-અરે ! તે મનોહર મધુરીની શી વાત ? સુંદર પ્રેમકુંવર શોભામાં જોડી રૂપવતી છે તેટલોજ સ્વભાવે દેવી જેની છે. તે કોઈ દહાડે આપણને કામનીજ છે. પણ મારે ભોળાનાથને છોડવો ન જોઈએ. (માહેલા ચોરડામાં જાય છે.)

ડાહ્યાભાઈ-કેવો દુઃખ પાપી ?

ગાયન-જંભેટિની દુમરી.

રામજનીઓ-

નિર્દયસે પ્રીત કરે નાકોઢ

ઘર જાઓજી લાલા તો ભઈસો ભઈ.

નેહા લગાવે નહીં નેનનમે

કશ્ચ લાજ શરમ તો ગઈસો ગઈ.

[એક દાસ સાથે શોભાગચંદ પ્રવેશ કરે છે.]

ડાહ્યાભાઈ-આ સાંમિથી કોણ આવે છે ? અરે ! એતો સુરતનો મારી ઝોળાખાણવાલો મોટો સોદાગર શોભાગચંદ છે. શોભાગચંદના અભાગ્ય લાગ્યા કે અધર્મના આ અધમ ધામમાં આવ્યો છે. પણ મારે દેખાવ દેવો ન જોઈએ. હું તો ભોળાનાથ ઉપર નજર રાખું. [અંદર જાય છે]

શોભાગચંદ-આહા ! ત્યારે અહીં શું મને ભોળાનાથ મળશે ! કેવું દારણુ ડરામણુપણું અનીતિનાં આ જોડા ગારમાં મારાં હાડ ધુજાવે છે ! કેવું આશ્ચર્ય કે તો મારા પ્રિય મિત્ર કૃપારામનો દીકરો, જેનું મારી એકની એક ભત્રીજી પ્રેમકુંવર સાથે વેસવાળ કરેલું, તે આવતી કાલે મારો ભત્રીજો જ- માઠ ને મારી દુક પુંજનો પાગક પુત્ર થવાનો, તે આ નીચડેકાણે રાતદિન પોતાના પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા અને જોડિવાના લાલચમાં પડ્યો છે. અરે ! પણ

એ ભાજાનાથને હું એલખોશ કેમ? સુરતના મારા ઘરમાં મારી પ્રેમકુંવર સાથે એનું વેસવાલ કરવાને આઠ વર્ષ વહી ગયાં છે. ત્યાર પછી આજેનું હું આ નગરીમાં આવ્યો છું, પ્રેમકુંવરને કે કૃપારામને હજી મળ્યો નથી; પણ ભાજાનાથ કેના ઘરમાં ફરે છે તે સાંભળતાં પેહેલાં હું પાધરોજ અહીં આવ્યો છું.

[લોભીદાસને ખીજ ત્રણ ચાર જણ માંડેલા ઝોર-ડામાંથી સોભાગચંદને જોતાં આવે છે.

લોભીદાસ-(સ્વગત) એહો ! કેઈ નવું ખોકડું આવ્યું છે. (આગળ આવી) મેહરબાન ! આપ બલે પધારયા. આપ અહીં અજાણ્યા છે ?

શોભાગચંદ-હાજી, હું તદન નવો અહીં આવ્યો છું.

લોભીદાસ-શી ચિંતાં છે? આપ જલદી પલોટાઈ જશો. હું આપને દ્યુત રમાડીશ. આપને ચોપટ ગમે છે કે પાના દાવ? મારી સલાહ એ છે કે:-

શોભાગચંદ-ભાઈ હું દ્યુત રમત શીખવા અહીં આવ્યો નથી અને તમને કહું છું કે:-

| અંદરના ઝોરડામાં મોટી ગડબડ ઉઠે છે, ભોલાનાથ મારા મારી કરે છે, ચોપટનું પાટીયું ઉરાડી નાખે છે, સોક-માની ભાંજ પ્રોડ કરે છે, નાહાસી જવા જાય છે પણ ખીજાઓ તેને પકડી રાખે છે.

ધણા જણ-પકડો ! પેલા ગાંડાને પકડો !

ભોજાનાથ-મને પકડો નહીં. આ નીચ વસ્તુએના મને નાશ કરવા દયો. (સઘળી ભાંજ પ્રોડ કરે છે.)

ડાહ્યાભાઈ-(તેને માહેલા ઝોરડામાંથી બાહર ધસડી લાવી) હે ! દીવાના આ તું શું કરે છે ?

લોભીદાસ-સાવધ ! ભોજાનાથ ! સાવધ !

શોભાગચંદ-(સ્વગત) ભોજાનાથ ! હે પ્રભુ ! આ શું સાંભળું છું. !

ભોજાનાથ-ગયું ! ગયું ! સારું સઘળું ગયું ! મારું નખોદ વળી ગયું. હું ઘરના પહસા લાવ્યો તે યુમાવી ખેડો. ભાઈ લોભીદાસ તે મને આઠ સે ધીરયા તે પણ કુખ્યા ને બે હજાર ખીજ વાયદા ઉપર રમ્યો તે પણ ગયા. ઝો ! હવે મારું શું થશે ?

શોભાગચંદ-(સ્વગત) શી ઘેલછા ?

લોભીદાસ-છટ ! છટ ! થોડીક રૂપરૂડીને મોટે આમ ખાયલો શું ખની જાય છે ?

ભોળાનાથ-ઓ ! આકાશમાંથી ગર્જના કુટી પડે અને આ નર્કવાસની દિવાલ તળે મને કચડી નાંખે !

ડાહ્યાભાઈ-ભાઈ એ તો સ્વર્ગવાસી સુખોધની ચેતવણી સમજ. ચેત ! હે ભોળા ! ચેત ! અને તજ દે આ ખુરા વ્યસનને !

ભોળાનાથ-તેનું તમારે શું છે કે વચમાં પટપટારો ચલાવો છો ?

લોભીદાસ-ડાહ્યાભાઈ કાંઈ ઘણું ડાહ્યાપણ લગાવે છે, પણ એક લપડાક ખાઈ ખેસશે. (ભોળાનાથને) ડરીશ નહીં કાલે તારું ભાગ્ય ઉદય પામશે.

શોભાગચંદ-સ્વગત) કાલે ?

ભોળાનાથ-કાલે ! હે દુર્ભાગ્ય ! કાલનું કાં સ્મરણ કરાવ્યું ? કાલે મારાં લગ્ન ભાંગી પડશે.

લોભીદાસ-શા માટે ? કયીલ સરખા તારી પ્રિયાના દાગીના ચુમાવવા માટે તને રલાતી આપનારાં લગ્ન શું તને રડાવશે ? ના, હું તેમ થવા દહશ નહીં.

ભોળાનાથ-એટલે ?

લોભીદાસ-તને ધરેણા મળે એટલે ખસ કેની ? મારા સ્નેહ-સાગર હું તને ડુબવા કેમ દહશ ?

ભોળાનાથ-તો શું કરશે ?

લોભીદાસ-તને દાગીના અપાવીશ.

ભોળાનાથ-ક્યારે ? ક્યારે ?

લોભીદાસ-આજે. હમણાં.

ભોળાનાથ-ક્યાં છે ?

લોભીદાસ-અંહીજ આ ઘરમાં છે.

ભોળાનાથ-(તેને વળગી પડીને) મારા વિશ્વાસુ સહાયક ! મારા સાચા હિતુ ! તારો પાડ હું કેમ વાળીશ !

લોભીદાસ-(સ્વગત) હવે એ મારી મુઠીમાં આવ્યો છે.

ભોળાનાથ-પણ મને તે ધરેણા ખતાવ.

લોભીદાસ-તો સાંભળ. (તેને ખાળુએ લઈ જાય છે.)

ડાહ્યાભાઈ-ભોળાભાઈ તો તારું બહુ ઇછતો હોય તો મારી ચિખા મણ સાંભળ.

ભોળાનાથ-ડાહ્યાભાઈ, તમારાં ડાહ્યાપણને ટોપલા તળે સંતાડો. (લોભીદાસ સાથે જાય છે. પછવાડે ડાહ્યાભાઈ છુપે જાય છે.)

શાભાગચંદ-યધ ચુક્યું ! હાયથી ગયલો આ જુગારી, આવો લુચો પાપી, કાલે મારી પ્રેમકુંવરને પરણશે ? ના, હું તે અટકાવીશ. અને સારું થયું કે તે અટકાવવાને હું વેળાસર આહી આવી પોહિંચ્યો છું. અરે ! પણ આ શું ? (નાયક ને ચોકીદારો આવેછે તથા બારણું ઘેરી દેવે છે. શાભાગચંદ જવા માંડેછે.)

નાયક-(અટકાવીને) ઊભા રહો. નેમોને હું મોળખું છું તેમોનેજ હું આજની રાત જવા દઈશ કેમકે તેમને કાલે પુઠ્ઠી શકીશ. પણ નેમો અજાણ્યા છે તેમો અહીંથી જઈ શકશે નહીં. (થોડકાંને જવા દેવેછે અને બીજાં તેમોને અટકાવી રાખેછે. (શાભાગચંદને) તમે આહી અજાણ્યા છો. તમારે કોટવાલોમાં આવવું પડશે.

શાભાગદાસ-ત્યારે હું શું કેદી થયો છું ?

[ડાહ્યાભાઈ પાછા પ્રવેશ કરેછે

નાયક-હા, મારે તો કોટવાલની આગળ બજાવવાનો હર્મ છે. મારવાડી લક્ષ્મીચંદના ઘરમાં કીમતી ઘરેણાની ડાબલીની ચોરી થઈ છે, મોટે કોટવાળ તમને મોળખે તથા તમારું નામ લખી છોડે નહીં ત્યાં સુધી તમારે બંદીમાં રહેવું પડશે.

શાભાગદાસ-લાચાર હું આવું છું. પણ મારી પ્રિય પ્રેમકુંવર ! અભાગણી પ્રેમકુંવર ! તું કાલે પરણવા આગમ્ય તને વેળાસર ચેતવણી હવે કોણ આપશે ?

ડાહ્યાભાઈ-હું આપીશ સાહેબ. હું આપને મોળખું છું. આપ સુરતના છો ? આપ પ્રેમકુંવરના કોણ થાઓ છો ?

શાભાગચંદ-હું તે ન્યાપીનો કાકો થાઉં છું હું તેનાં લગ્ન અટકાવો તે બાલકીને નાશમાંથી ઉગારવા આહી આવ્યો છું. મારો ભત્રીજા પોતાને સાસરેજ રહેલી છે, તેના સસરા કૃપારામની તેના ઉપર બહુ કૃપાછે. પ્રેમકુંવરના બાપની એમો ગરજ સારે છે અને પોતાના ઘોર મંદવાડને લીધે પ્રેમકુંવરને પોતાના ઘરમાંજ પોતાનો આંખ્યો આગળ પરણાવવાનો ઉતાવળમાં પડ્યા છે.

ડાહ્યાભાઈ-આપ મને ઈંધાણી આપશો તો પ્રેમકુંવરને હું વર્તમાન પોહિંચાડીશ.

શાભાગચંદ-મોટો આભાર થશે. હું કાગળ આપીશ તો બસ છે. (નાયક શાભાગચંદને બીજા કેદીઓ સાથે લઈ જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ બે.

સ્થલ કૃપારામનું ઘર-શાભીતું દીવાનખાનું.

[લગ્નની તયારીઓ—રંગવાદ્યના નાદ—થોડીક સમીઓ.
પ્રેમકુંવરને પીઠી ચોળી રહેલે વિવાહનાં ગીત ગાતી
ગાતી સાડી અને આભૂષણ પહેરાયે છે.]

ગાયન.

પીઠી પીઠી ચોળોરે પીતરાણી;
પેહેલી પીઠી ચડશેરે મારા ભોળા વરને ;
ઊતરતીને ચડશે રે પેલા પ્રેમદારને,
પાકાં તેલ ચડશે રે મારા ભોળા વરને,
કાચાં તેલ ચડશેરે પેલી પ્રેમદારને ; (ઇત્યાદી.)

સાકેર—સાલો બાઈઓ, વરણીના વરઘોડા સાથે પ્રયાણ કરવાને સજ્જ થાઓ. (મેશની થાળી વગેરે લઈ સમીઓ પાછલનું ગીત ગાતી ગાતી જાય છે) પ્રિય પ્રેમકુંવર આપ પણ પધારો હેડલા માળા ઉપર. પણ આ શું ? આવાં મંગળ કાર્યની વેળા આપ રોયો એ શું કહેવાય ?

પ્રેમકુંવર—સમી, મારાં શુભ લગ્નનું મંડાણ અશુભ મુહૂર્તમાં થાય છે તે તું નથી જોતી ? મારા એકના એક કાકા શેભાગચંદ જે મારું પિતા સમાન પાળણ કરે છે અને જેના અત્રે પધારવાની હું અધીરાઈથી વાર જોઈ છું તે લગ્નની વેળા થઈ જવા છતાં હજી આવ્યા નથી. મારા સસરાજી કૃપારામ જે કૃપાનો અપ્પટ્ટ ઝરો છે તેઓ મારા વિવાહની ઘડીએ મરણના ક્રીનારાએ આવી લાગ્યા છે. મારા પ્રિય પતિ ભોળાનાથ જે અબધડી મને સદાની ભાગીયણ લેખે વરશે તેઓ કાલ રાત્રીના ગયા છે તે હજી પાછા ફર્યા નથી. એ ઉપરા ઉપરી અપશકુનો વચ્ચે વળી મારું કન્યા દાન દેવાને ધર્મ આપ લેખે કોઈ નહીં પણ આ લોભીદાસે મારો હાથ આપવાની અગત્ય પડશે. અહીં કહું છું મેન સાકેર કે આ લોભીદાસનો દેખાવજ મને ધિક્કાર ઉપજાવે છે. રખે એ મારા ભોળા ભરથારને ભોળવતો હોય !

સાકેર—ઓ ! જીવો તેઓજ પ્રવેશ કરે છે.

પ્રેમકુંવર—હું, હજી મારે સણગાર કરવાનો છે. પણ નહીં એતો સસરાજી આવે છે. અરે ! નથી ચત્તાનું ત્યારે ઉપાડીને શું કરવા લાવે છે ?

સાહેર-આ સારુંજ આજ પરોઢોએ ત્રાવા સરખું થયું હતું. રોગના તે તપાટામાંથી એએ સજીવન થયા છે, પણ વેદરાજ કહો ગયા છે કે એવા-જ ખીતો આંગેકો લાગશે તો પાણી પીવા ઉભા નહીં રહેશે.

[કૃપારામને ખાણસો ઉચકી લાવીને એક મોટી ખાચી ઉપર ટેકી બેસાડે છે.]

પ્રેમકુવર-પિતાજી નમન કરજું.

કૃપારામ-પુત્રી મને ભેટ. પુત્ર ભોજાનાથ ક્યાં છે? આજ મગસકા પેલાથી હું પુછ્યા કરજું.

સાહેર-ઓ દયો, નામ દેતાં વાર આયુષ્યમાન કુમાર આવ્યા.

[ભોજાનાથ આવે છે.]

ભોજાનાથ-(સ્વગત) લોભીદાસ હજી આવ્યો નથી. (કૃપારામને) પિતાજી ચરણ વંદુ છું પ્રેમકુવર દુર ઉભી છે ત્યાં આવીને પ્રેમકુવર હજી આંહી કેમ છે? પ્રિય, હેઠળ સર્વ સખીઓ વાટ જુવે છે.

કૃપારામ-પુત્રી તું સિંચારે છે? જરા થોભ. તારા વિવાડમાં હું ભાગ લઈ શકતો નથી તેથી મને ખેદ થાય છે. મારા નેત્રમણી તારા મણિમય કરથી મારા નેત્રોને કરાર આપ. જાણુ રહે, મણિ વિષે ભોજતા મને સાંભરી આપે છે. તારો મુઠામણી ક્યાં છે? તારા હાથને શોભાવનારા હીરાના આશુખંધ અને કનકના કંકન ક્યાં છે? પુત્ર ભોજાનાથ તારી વહુનો શણગાર અધુરો રહ્યો છે. તને મેં ધરેણું લાવવા કહ્યાં હતાં તે ખુલી ગયો કે?

ભોજાનાથ-નહીં પિતાજી, પણ વિધ વિધ રોકાણોમાં (સ્વગત) લોભીદાસ ક્યાં મુવો. રોકાણ પડવાથી મને (સ્વગત) શું ઉત્તર દઈ? -મને પેલાસર લાગ કાળો નહીં. (સ્વગત) અરે નહીં-મને ગમતા ઘાટના આગ્રતા ધરેલા દાગીના મળ્યા નહીં. (સ્વગત) ઓ! તે આવે છે. -મળ્યા છે પિતાજી. (લોભીદાસ ધરેણુની ડાખળી સાથ આવે છે) તેને સ્વગતે પેલાં ધરેણું ક્યાં છે?

લોભીદાસ-(ભોજાનાથને સ્વગત) આ રહ્યા (મોટેથી) મન મોહન ખેડેન પ્રેમ કુવર આજના દિવસ આનંદકારી થાઓ. શેઠ કૃપારામ, મોઢો આવવા માટે હુમા માંગુ છું પણ મારા મિત્ર ભોજાનાથને માટે ધરેણુ લાવતાં વાર લાગી છે. (ધરેણુ આવે છે.)

કૃપારામ-પ્રેમકુવર, તારા કોમળ હાથે આ આભૂષણ અનુગ્રહ કર કે ને હાથની શોભા આ હીરાની શોભાને ઢાંકી નાંખે.

પ્રેમકુંવર-(ધરેણાં પેહેરતી) હા ! કેવાં મુશાબીત ધરેણાં ! કેવાં ચક્ર-
ચક્રીત રત્નો !

ભોજાનાથ-પ્રેમકુંવર પ્રેમ પ્રમાદે આ ધરેણાં સાથ મારે સર્વ પ્રેમ પ-
ણ ધરેણે મુકું છું.

લોભીદાસ-(ભોજાનાથને) ધરેણાં બહુ ભારી પડ્યાં છે હો ભાઈ.

કૃપારામ-સપ્ત, અંતે તેં મારી આશા સફળ કરો છે.

લોભીદાસ-(ભોજાનાથને) આજને આજ આઠસો રૂપેઆ આપ-
વાને કબુલ્યા છે નો.

પ્રેમકુંવર-પિતાજી, હું સત્વર જીવને સણગાર સજી આવું છું. (સાક-
રની સાથે જાય છે)

કૃપારામ-ભોજાનાથ તને મારે કાંઈ કહેવું છે.

ભોજાનાથ-આમા પિતાજી. (લોભીદાસને) આજનો ઉપદેશ છેલો
હો કે.

[લોભીદાસ જાય છે.]

કૃપારામ-મારા કુળ દીપક કુંવર આજનો દિવસ અતી અગત્યનો છે.
આજે તું તારા પિતાની સત્તાથી સ્વતંત્ર, તારી પ્રિયાનો પતિ અને તારાં
દ્રવ્યોનો ધણી થશે. પણ દાકરા મારી શેવટનો શિખામણ સાંભળઃ સર્વ છંદ
માં સર્વથી પાપી છંદ ને જીગારનો છે તેને બચપણથી તું વશ થયો છે-
પણ એ છંદને તારી છાતીમાંથી જડમૂલથી ઊખેડી નાંખવાને તેં મને કે-
લ આપ્યો છે, તો આશા રાખું છું કે એ કોલ આપવામાં નથી, તું ઠગા-
તો કે નથી મને ઠગતો.

ભોજાનાથ-પિતાજી આપ શંકા આણો છો? અગર નો મારું વચન
બસ નહીં થાય તો હું આ સપત લઉં છું-

કૃપારામ-તાના બસ બહુ થયું. પુત્રને સપત દેતાં પિતાને શરમાવું,
પડે છે. ભોજાનાથ હું તારું અંતર વાંચી શકતો નથી પણ તે અંતરજામી
ઠંસર સર્વનું અંતર વાંચે છે. તે પ્રતિપાળ પિતાની સમક્ષ તારે પ્રેમકુંવરના
પ્રેમ અને સુખનો જવાબ દેવો પડશે. પણ નો તેં મને ઠગ્યો હશે અથવા
નો જીગારીનું કલંક તારે કપાળે ફરીથી ચોંટશે તો અધર્મનાં અનિવાર્ય
ફળ દરિદ્રતા, ભ્રષ્ટતા, અને મલિનતાના શાપ તારા સીર ઉપર ઊતરશે. પણ
આ મારો આંખ્યો મીંચાયા પછોજ તારી તે સજ પરીપૂર્ણ થશે.

ભોજાનાથ-આવા શુભ અવસારે પાળનહાર પિતા શત્રુના સરખા
શાપ દેવે.

કૃપારામ-નહી પુત્ર, એ શાપ નથી એ તો સુવચનો છે. અને હવે મારો છાતીના આરામ બેઠ તારા પિતાને. (બેઠે છે)

[પ્રેમકુંવર, લોભીદાસ, સાકેર, વગેરે આવે છે. સખીઓ બ-
ગનાં ગીત ગાતી આવે છે.

ગાયન.

તાંબાકુંડી તે નગર સોહામણી.

માંહી ભરોયાં છે ગવરીના ધી;

સાહેલીને આંખો મારીઓ.

કૃપારામ-(ભાલાનાથને પ્રેમકુંવર પગે પડે છે તેમને ઉઠાડતાં) શુભ મુહુર્તે મંગળ પ્રયાણ કરે. મારા જીવન ધરડા પિતાની આશિશ તમને જ્ય જ્યકાર થાઓ. [એક ગોર આવે છે.

ગોર-ચાલો વરઘોડો તૈયાર છે. મંદીરમાં મુહુર્તની વેળા વીતી નથ.

(રંગવાદ્યના નાદ અને ગીત ગાતા ગાતા સર્વ જાય છે)

મારા કીયા ભાઈનાં વાજીત્ર વાગીયાં,

મારા ભાજાનાથ વાજીત્ર વાગીયાં,

વેલા વેવાઈના પડ્યા રે નીશાન—સાહેલીને.

મારા કીયા ભાઈની મેડીએ દીવા બળે,

મારા ભાજાનાથની મેડીએ દીવા બળે;

વેલા વેવાઈને ઘેર ઘોર અંધાર—સાહેલીને.

પ્રવેશ ૩ બે.

સ્થળ-કૃપારામનું એક દિવાનખાનું.

[કૃપારામ બેઠેલા છે. પ્રભાણુરાય આવે છે.

પ્રભાણુરાય-વરઘોડો નગરીમાં મોટા ઠાઠ સાથ ફરીને સર્વના આનંદ વચ્ચે મંદિરે આવી પોહ્યાં છે. કુમાર ત્યા કુમારીનાં હસ્તમેળાપની શુભ ક્રિયા ચાલુ થઈ છે.

કૃપારામ-આવા મંગળ મુહુર્તના અનુકુળ અવસરે મારા અંતરમાં કાંઈ દુઃખ પ્રેરણા થાય છે. (દાસને) તું જ મંદિરે અને ગુરૂ આશિર્વાદ ના મંત્ર બોલવા માટે તૈયાર તું આંહી ધસ્યો આવજો કે ગુરૂની ભગિતમાં હું

મારી પણ ભગિત મેલું; (એક દાસ જયછે અને ડાહ્યાભાઈ આવે છે.) આ અગ્નિયો માલુસ શું માંગતો હશે ?

ડાહ્યાભાઈ-સાહેબ, આપ નો અહીંના ધરધણું કૃપારામ હો—

કૃપારામ-તે હું છું તો શું ?

ડાહ્યાભાઈ-તો આપ સગે અગત્યની વાત કરવા માટે આપણા મિત્ર-શોભાગચંદ્રે મને મોકલ્યો છે.

કૃપારામ-શોભાગચંદ્રે! મારી પ્રેમકુંવરના આપના તોલનો કાકો ! તે-એ આ નગરીમા આવેલા છે ? ત્યારે મને દર્શન કેમ નથી દેતા ?

ડાહ્યાભાઈ-આ પત્રિકાથી આપને વિદીત થશે. (આપેછે.)

કૃપારામ-શા મેદ ? મારે હૃદય યરયરે છે કેમ ? (વાંચે છે.)

“મારા છટ મિત્ર આ નગરીમાં હું કાલ રાત્રિનો આવ્યો છું. આવ-“તાંવાર ભેં એક ભયભીત મેદ શોધી કાઢાડ્યો છે?” હું તે શું ? “મારી ભ-“ત્રીજીનું વેશવાળ તોડો નાંખ્યું પડશે.” હે પરમેશ્વર ! “હું બિનવીને કહું “છું” કે આવીને સર્વ ખાતમી આપું ત્યા લગી પ્રેમકુંવરના લગ્ન અટકાવ-“શા !” અરે ! ભાઈ તે તો થઈ ચુક્યું છે અને મારા મિત્રે તોડવા માંગેલી ગાંઠ નહીં તુટે એમ બંધઈ ચૂકી છે.

ડાહ્યાભાઈ-અફસોસ ! હું આ પત્રિકા સહવારનો લાવનાર હતો પણ મારી સ્ત્રીના અચબુચ મંદવાડને લીધે મને અસુર થઈ ગયું.

કૃપારામ-પણ ચિંતા નહીં. અગરનો સમા હશે તો હજી પણ આ લગ્ન થોભાવીશ. અહીં કોણ છે ?

ડાહ્યાભાઈ-સાહેબ સાહેબ નો મોડું થઈ ગયું હોય તો હવે—

[પ્રમાણુરાય આવે છે.]

પ્રમાણુરાય-આપની આજ્ઞા પ્રમાણે ચેતાવવા આવ્યો છું કે લગ્ન ક્રિયા પૂર્ણ થઈ છે અને ગુરુજીએ તોરણલોક ભણવા માંડ્યા છે.

કૃપારામ-અરે ! આ શા અનુચિત બનાવ !

[ઉઠવા બેઠો—તેવામાં શોભાગચંદ્રે આવતો જોઈ પાછા માંચી બેપર પડી બેઠો.]

ડાહ્યાભાઈ-(શોભાગચંદ્રે) શેઠ હવેતો અસુર થયું છે. લગ્નતો થઈ ચૂક્યાં છે. માટે વધારે કન્વેલી ન કરશો.

કૃપારામ-શોભાગચંદ્રે નરા પેહલો ન આવ્યો. આ કાગળનો શા અર્થ છે ?

શોભાગચંદ-કેવાં દુર્ભાગ્ય કે કોઠવાલીમાં મૂર્ખ સત્તાવાળાઓએ મને નાહિક પણ અકસમાત રોકી રાખવાથી હું વેહેલો ન આવી શક્યો. થઈ ચુક્યું, ત્યારે હવે કૃપા કરી વિસરી જાઓ અને એક ન કરો.

કૃપારામ-ના એનો મર્મ મારે જાણુવો જાણ્યો.

શોભાગચંદ-ત્યારે તો સાંભળો, કાલ રાત્રે એક નિર્લજ્જ મેલાવડામાં—
એક જુગારખાનામાં—

કૃપારામ-જુગારખાનું ? પછી, પછી વાત પુરી કરો ભાઈ.

[અંદરથી લગ્નના ગીત સંભલાવે છે.]

ગાયન.

ત્યાંથી તે વર રાજ સંચરયા રે.

આવી રહ્યા તોરણે આર રે.

તોરણે પુંખડાં પુંખીઆ.

સાસુજી પુંખવા ચાલીઆં રે.

શોભાગચંદ-ત્યાં—(ગીતનો અવાજ સાંભળી) પણ નહીં વાત માંડી વાળો. તેઓ પરણીને આવ્યા છે. ફત્તેલી ભાગા ડરીને આ અખલાની નિ-રોષા ખાતર, તમારા દીકરાની આપરની ખાતર દયા કરો.

કૃપારામ-ના. સત્યંતાને હું જાગવીશ. ઠગાઈને ઉઘાડી પાડીશ. મારા કૂત્રની લાજ, મારા પુત્રની પ્રતિષ્ઠા, મારી વહુનું સુખ, મારા મરતી વેળાના આરામને દાષ લાગવા દઈશ નહીં. ભાળાનાથે મને ભાળ્યો હશે પણ મારા ને હૃદય આજ લાંબા કાળથી પ્રમાણીકપણાનું રેહેકાણુ હતું તે હૃદયન છેલા ટપકારાને અપ્રમાણીકપણું સહન કરવાનો જગતમાં દોષ લાગવા દઈશ નહીં.

[ભોલાનાથ પ્રેમકુવર લોભીદાસ વગેરે સખીઓ પાછળ ગા-
ન ગાતાં ગાતાં બહાર આવે છે.]

પ્રેમકુવર-ઓ મારા હેતાળું કાકા, પિતા, મુરખની, મારા પ્રભુ-આત્મે.
હું પરમ સુખ પામી છું. (શોભાગચંદના હાથમાં દોડી જઈ બેઠે છે.)

ભોળાનાથ-(સ્વગત) કાકા ? અરે ! આ કોણ ? કાકા ?

લોભીદાસ-એ અંજણ્યો અંહો ક્યાંથી ? (ભોળાનાથને.)

ભોળાનાથ-રાત્રે એ ત્યાં હતો. (લોભીદાસને.)

લોભીદાસ-અને દાદાભાઈ પણ આવ્યો છે. (ભોળાનાથને.)

ભોળાનાથ-(લોભીદાસને) વગર તેડવે આવ્યો છે. મેં કાંઈ એને નો-
તર્યો નથી. રમે એણે એધો બાલ્યો હોય.

પ્રેમકુંવર-પણ કાકા તમે અમારાથી વેગળા જાઓ છો ! બોલતા કેમ નથી.

ભાગનાથ-(સ્વગત) હવે મારે દાઢાભાઈ થવું જોઈએ. (મોટે હું જુલ્યો હતો. પણ હવે ઝોલખ આવે છે ખરી. કાકાજી મને ખેદ થાય છે કે આજના પૂન્ય કર્મમાં અમારા પરસપરનું સુખકારી વચન સાંભળવાને આપ વેળાસર આવી શક્યા નહીં.

કૃપારામ-આભાર માન હૃદયરત્ના કે એવો વેળાસર નહીં આવ્યા.

ભાભીદાસ-(સ્વગત) હું પાપ કુટુંબ ખરું.

કૃપારામ-પ્રેમકુંવર, મારી ગાંઠી દીકરી, તારી સખીઓને લઈ જરા વાર અહીંથી જા.

શાભાગચંદ-(કૃપારામને) સાહેબ આવ શું કરે છે ?

કૃપારામ-જા પુત્રી મારી આમા માન.

પ્રેમકુંવર-પિતાજી તાત ક્ષમા (જવા માંડે છે.)

ભાગનાથ-ઉભી રહે પ્રેમકુંવર તુંને આ જગ્યેથી જવાની મારી મના છે. હું તારો ધણી છું અને મારીજ તને આણુ છે. મારી પીઠ પાછળ શું થયું છે તે હું સમજું છું. મને અંધારામાં ધાવ કર્યો છે, હીચકારો ધાવ કર્યો છે, પણ તે ધાવ કરનાર અહીંજ છે. આ રહ્યો તે. (ડાઢાભાઈને પકડી મારવા જતા) હું તને જોઈ લઈશ.

ધણાજી-હું હું થોભ થોભ.

કૃપારામ-ફટ, જટ જુદીતા, લખ્યાડ છોકરા—

શાભાગચંદ-ભાગનાથ, ડાઢાભાઈને ખાલી સતાવ નહીં. તને ઉધાડા પાડનાર તો હું ——— [પ્રમાણરાય ધસ્યો આવે છે.

દાસ-અરે ! શેઠ, શેઠ, કોટવાલ આવ્યા છે.

ભાભીદાસ-(ભાગનાથને) નખાદ. ધરેણીની ચોરી પકડાઈ હશે.

શાભાગચંદ-દુર્ભાગ્ય ! સાહેબ આ સમી તમારા પુત્રને બચાવી લેવા નો છે. [કોટવાલ સીપાઈ સાથે આવે છે.

કોટવાલ-વંદ જનો, આવા આનંદકારી અવસરે સત્તા ચલાવવાને હું ખેદ પામું છું. પણ અધિકાર સુકાતો નથી અને આ મહાં મંદિરની આવી ગૌરવવાળો સભામાંજ મારે અધિકાર બજાવવો છે.

કૃપારામ-કહો ભાઈશી આમા છે. ગમે એવો શુભ આ સમી છે તોએ જોણે પણ નીતિ અને પ્રમાણીકપણાંના નાશ કર્યો હોય તેના પાપી સીર ઉપર ફિટકાર વર્સવા દેવો.

કોટવાલ-સરકારની શંકાવાળાં એક ઘરમાંથી સુંદર ધરેણીની એક ડાખળી ચોરાઈ છે અને ત્યાં પકડેલા માણસોનો સાક્ષી ઊપરથી સામેત થયું છે કે તમે ભોળાનાથ કૃપારામ તે ઘરમાં આવતા જતા છો. ત્યાં એક મારવાડી ના છોકરા પાસેથી તે ડાખળી મેળવી છે, કે ને છોકરાની સ્થિતિ એવો મુલ્યવાન માલ રાખવા નેટલી ચડડતી નથી તે ધરેણી ચોરવા, ચોરાવવા અને ચોરેલો માલ રાખવાનો દોષ તમારે માથે આવ્યો છે.

પ્રેમકુવર-શું ભોળાનાથ તમે—

ભોળાનાથ-ચુપ રહે.

કૃપારામ-ખરી વાત ? દુનંતની ? જુગારી દાખલ તું જણાયેલો દેખું ? સત્તા વાળાની તું પર આંખ દેખું ? તો મારો અપકાર્ત્તિમાં બાકી શું રહ્યું ? હજી પણ ને સત્ય હોય તે માન.

ભોળાનાથ-કોટવાળ, હું ધરેણીનો એક ડાખળી લાવ્યો છું ખરો; પણ તે મારા પૈસાથી ખરીદેલો મારોજ માલ છે અને તે ચોરેલો છે એમ હું જાણતો—

લોભીદાસ-(ભોળાનાથને સ્વગત) એમજ! એમજ દમ પર સુમાર હો.

કોટવાળ-ઠીક છે ! તમે હમણાંતો ચાલો-વાય મંદિરમાં, પછી યજ્ઞ રહેશે

પ્રેમકુવર-હા ! કોટવાળ મારો ઘણી નિંદાઈ છે: હું વિનવીને કહું છું કે એમને ક્ષમા કરો.

કોટવાળ-બા સાહેબ નો તે ડાખળી હમણાં મને પાછી મળે તો આવના દિવસ એમને—પણ અરે આ શું ? તમારા હાથ ઉપરના ધરેણી નોજ ?

પ્રેમકુવર-હેં ! હેં પરમેશ્વર !

ભોળાનાથ-(તને ખસેડી મેલે છે.) પ્રેમકુવર ખસી જા.

કોટવાલ-ના બાઈ ઉભા રહો: એ હું તેજ ધરેણી નોજી છું. તમને ચોરેલો માલ પેહરાવ્યો છે.

પ્રેમકુવર-(ધરેણી તોડી પીપીને ફેંકી દે છે.) આ ! ત્યારે તો જાણ્યા પછી એ હરામની મતાથી હું અપવિત્ર થઈશ નહીં.

લોભીદાસ-(ભોળાનાથને) મારે નામ ન દેતો હો.

પ્રેમકુવર-બાઈ કોટવાળ હવે તો ખસ ? હવે મારા પતિને જવા દે. (કસડાઈ પડે છે)

શોભાગચંદ-મારી વાહુડી, રંક, આપડડી

કૃપારામ-ઓ ! દુષ્ટ આ દણડો ! શાપિત આ સન્ના ! હોણો આ બનાવ, કે જોણે માફ મરણ દુકંડે આણ્યું. (મુઘ્ધ પામેછે)

શોભાગચંદ-કોટવાળ સાહેબ ! આ વ્રથ સાહુકારનો પ્રાણ કંટે આપો અટક્યો છે. એઓ આજનો દણડો કાણડવાના નથી; માટે ભોજાનાથ ઊપરનાં અપરાધનો હું જવાબદાર જામીન છું. આજનો દિવસ વીતી જવા દેવો.

કોટવાલ-આપ સરખા સોદાગરના વચન ઉપર મને વિશ્વાસ છે; નાયક તમે જાઓ. (નાયક અને સીપાઈઓ જાય છે.)

શોભાગચંદ-ભોજાનાથ, અત્યાર લગી હું મુગો રહ્યો છું. પોતાના દીકરાનાં પાપનાં ભોજ તળે દયામળિતાં એક બાપ તરફ માન ધરાવીને હું બોલ્યો નથી પણ પોતાની દીકરીનો વિપત્તિની આગથી બચતા એક બાપ દાખલ મારે બોલવું પડે છે.

ભોજાનાથ-શું ?

શોભાગચંદ-તારા ઉઘાડાં પટેલાં દુરાચરણ જાણવા પછી મારી આ નિર્દોષ પુત્રી તારું બળીદાન થશે નહીં. તેને સહાય થવાનો, મહાવ્યથાના જે અગાધ આડામાં એ અબજાને તું ઉતારે છે તેમાંથી તેને ઉઘારવાનો મને હક છે.

ભોજાનાથ-બસ ! બસ ! આ તમારું ધમકીના બદલામાં તમારો જીવ લેત; પણ પ્રેમકુંવરના સ્નેહથી તમને બચાવ્યા છે; મારી વચે આવનાર તમે કોણ ? તમને શો હક ? હું મારો ધણી છું. અને આ ધરમાં જે માફ અપમાન કરે તેને ધરની બાહરે કાણડવાનો મને હક છે.

શોભાગચંદ-આ મારા મિત્રનું ઘર છે. અને હું મારો પ્રેમકુંવરને એક જુગારીના હાથમાં જવા નહીં દહશ.

ભોજાનાથ-હવે તો બહુ થયું. હે નીચ ! નીકલ આ ધરમાંથી. કાણ કર તારું.

પ્રેમકુંવર-(આગલ દોડી આવીને) ભોજાનાથ, મારા વાહાલા.

શોભાગચંદ-પ્રેમકુંવર તારું શું થશે ?

પ્રેમકુંવર-અરે ! પિતાજી મુઘ્ધામાંથી સાવધ થયા છે; અરે ! એઓ જરા ઉશ્કેરાયે, જરાપણ ગડબડ સાંભળશે તો એ જીવવાના નથી.

ભોજાનાથ-આ માણસને અહીંથી કાણડ.

[કૃપારામ શીકો રમડાતો ઉઠવા બધે.

પ્રેમકુંવર-(તેના પગ આગળ દોડી જઈ) પિતા ! પિતા !

શોભાગચંદ-એને પોતાના બાપની દયા નથી.

ભોળાનાથ—જ્યાં સુધી તું આંહી હશે ત્યાં સુધી હું આંહી કોઈના દરકાર કરીશ નહીં. તું જા.

[કૃપારામ આગળ આવેછે—સમ્બલીઓ તેને ટેકા આપેછે.

પ્રેમકુંવર—ક્ષમા ! હે તાત ! ક્ષમા કરો !

કૃપારામ—(ધ્રુજતો ધ્રુજતો) ના, નહી. મરતી વેળાનાં મારાં વચન ઈશ્વરના શાપ છે. સાંભલ તે હે નીચ ! જુગારીની શૃંગાર જહાનમને દારે કોરેલી છે. દોકરો કૃતવ્ર યયો, નિર્દય પીતૃવ્ર યયો, તું ફૂર ભરયાર થશે અને ખાતકી બાપ થશે. તારા દિવસો અપરાધમાં નોંધાઈ રહેશે અને તારો બવ નિર્ધનતા અને નિરાશામાં સમાપ્ત થશે.

ભોળાનાથ—પિતા ! હે ! પિતા !

કૃપારામ—અનુપકારી શાપ ! બેહેકી ગયત્રા બુદ્ધિ હીન ! તેં મારાં નામને બદો, મારાં કૂળને અપમાન અને તારી કેળવણીને કલંક લગાડયું. તેં તારો, મારો, તારી પ્રિયાનો, મારાં નામનો નાશ કીધો. તેં તારો ભંગ કીધો, તારી પ્રિયાને દગો દીધો અને મારો પ્રાણ લીધો. ઓ હું મરી જાઉં છું ! મને કોઈ પકડો ! (પડતો જાયછે) શસ્ત્ર, ખેદ, નિરાશા મારી છાતી ફાડી નાંખે છે, મારું હૃદય દુઃખની શૃંગીયો બેદાઈ જાયછે. મારો શ્વાસ બંધાઈ જાયછે. પણ મરણાંતે આ બંધ પડતો શ્વાસ, આ ખેંચાતો શબ્દ, આ ધ્રુજતું હૃદય ; ઓ ! નીચ નિર્દય દૈત્ય ! તારા પિતાના શાપ ઊંચારી મરણ પામેછે. પ્રેમકુંવર મને બાત્રી રૂંદે ઓ ! ઓ !

[મરી જાયછે. સ્ત્રીઓ કલાપીટ કરેછે—કોઠવાલ ભોળાનાથને કંદ કરતો ફોય તેમ પાસે બીજો રહેછે—તેવામાં પડેલા પડેછે.

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ જો.

સ્થળ—ભાળાનાથનું દિવાનખાનું.

[અંધારી રાત્રી. પછવાડે સુવાનો ઓરડો—તેમાં
બતી અને બીછાના દેખાય છે.]

પ્રેમકુંવર—(રડતી રડતી.)

ગાયન—(જીંજોટિ દુમરી.)

ભયનું ભડકું રે ભવમાં ન ભાગે,
ભાવ તે ભવ પર ભાગ્યેજ લાગે—ભયનું.
અચલ અમલ છે દ્યુતનો જગતમાં,
પ્રાણનું અગિદાન જુગાર માગે—ભયનું.

[સાકેર કામ કરતી આવે છે.]

સાકેર—(સ્વગત) હે ! પરમેશ્વર ! શેઠાણીનો આ તે શો ગ્રમ ! મળ-
સકું થવા અગાઉ કેટલું વેહેલાં ઉઠવાનું ? પંણુ અરે ! આતે શું કહેવાય ?
એ તો જાણ્યજ નથી. રાત્રે પથારી હું પાંચરી ગઈ હતી તેવીને તેવીજ છે ને
વળી બેઠાં બેઠાં રહે છે. હે દુર્ભાગ્ય ! પરણ્યા પછીના પંદર વર્ષ એ બિચારીના
રાત દિન રોવામાં ગયાં છે. પંદર વરસના પરણેતરમાં એણે એકંપણ સુખની
દીઠી નથી.

પ્રેમકુંવર—(રડતી) રે પુત્ર ! પુત્ર ! તારું શું થયે !

સાકેર—સારું ? સારું ? બા સાહેબ આ તમે સારું કયો છો ? બિદાસી-
ના રોવાને માટે દિવસની વેળા શું ઘણી નથી કે રાત્રી પણ તેમજ કાણોંછો ?

પ્રેમકુંવર—સાકેર, હું રાત અને દિવસ રડું છું તે મારા જીવન, મારા
આશાવાર પુત્રના ભવિષ્યના ભય થકી રડું છું. તેની સ્થિતી ઉપર શાંતીથી
વિચાર કરવાને નિરાંત સમયજ રાતનો છે કે જ્યારે મારા પતિ મને એકલી
મુકી દ્યુત રમવા જાય છે.

સાકેર—દ્યુત ! દ્યુત ! દ્યુત ! રાતદિન તમે રેવો છો અને એઓ જુગો
અંધ છે.

પ્રેમકુંવર-મારી વાહાણી દાસી, મેં માત્ર રડવામાં જ રાત યુગ્મરી નથી. મારા કાકા શાભાગચંદ ગિર મેં આ રાત્રીની નવરાસમાં પત્રિકા લખી કહાડીછે. મારા પુત્રના પાળણુ પોષણને માટે, મારા એ કૃપાળુ કાકાને કરગરીને વિનંતી કરી છે.

સાહેર-કાકા બિચારા શું કરશે ! આ ઘર એમનું છે, તમે એમનાં છો, અમે પણ એમનાં છેએ; અને આપનું, આપના પતિનું, પુત્રનું, અમારું સર્વનું પાળણુ પોષણુ એઓ કરેછે એ શું થોડું છે ?

પ્રેમકુંવર-બહુ છે. એજ અમારા પ્રતીપાળ પિતાએ ધરેણીની ચો-રોના મોટા વાંકમાંથી ભાગાનાથને બચાવી લઈ અહીં અમને મોકલી દીધાં અને અંહી રાખ્યાં છે. પણ એઓ અમારે ઘર આવવાને ના પાડે છે ને સાક કેલેવડાવેછે કે ભાગાનાથ જ્યાં સુધી જુવેા રમવેા છેાડી દેશે નહીં ત્યાં સુધી હું એનું મોહિડું જોનાર નથી.

સાહેર-તેમજ જ્યાં સુધી પેલા મુવેા ઝેરી નાગ, એમનેા સાથી હોબી-દાસ મરે નહીં ત્યાં સુધી ભાગાનાથનેા લોભ અટકવાનેા નથી.

[પ્રમાણુરાય આવેછે.]

પ્રમાણુરાય-આ સાહેબ, લોબીદાસ આજ્યાછે અને આપને મળવા ઇચ્છે છે.

પ્રેમકુંવર-તું જાણેછે બાઈ, આવી રાત્રીની વેળાએ મારા પતિની ગે-રહાજરીમાં હું પરાયા પુરૂષને મળતી નથી. પણ રહે વિરવાસુ પ્રમાણુરાય, આ પત્રિકા મારા શાભાગચંદ કાકાની છે તે ભાગાનાથ અંહી નથી તેટલી વારમાં ટપાલમાં નાખી આવ.

પ્રમાણુરાય-(સાહેરને) દીઠા કે આ દસ્તાવેજો એ તો બાઈને દેખડા-વવાને મારી છાતી ચાલતી નથી. કેટલાં બધાં પ્રસિદ્ધ પત્રો, સમન, વારંટા ! શેઠ જો આજે રૂપેયા નહીં બરશે તો એક માગનાર આજેજ જપતી—
(બારણું થોકાયછે.)

પ્રેમકુંવર-શું છે પ્રમાણુરાય ?

પ્રમાણુરાય-(બારીએ) એ તો શેઠ, લોબીદાસને પાછો વાલી અહીંજ પ્રવાણુ કરેછે.

સાહેર-બહુ કોપયુક્ત દીસે છે.

પ્રેમકુંવર-બગવાન ! રમે કાંઈ નવું સંકટ પડવાનું હોય.

[ભાગાનાથ આવેછે.]

ભોળાનાથ—કેમ પ્રેમકુંવર, તારું કાંઈ આવી બન્યું છે કે મારા પ્રિય સાચા, સહાયકારી અને સલાહકારી મીત્ર લોભીદાસને તેં દ્વાર બાહર બોલી કર્યો ?

પ્રેમકુંવર—પ્રિય પતિ, આવી કવેળાએ આપની ગેરહાજરીમાં પર પુરૂષને મળવાનો મારો ચાલ નથી.

ભોળાનાથ—ચાલ નથી ! જોલેની કે લોભીદાસ મારો મિત્ર થાય છે માટે તું તેની શત્રુ યદ્ધ લાગી છે. (પ્રમાણુરાયને) કેમ રે નીચ માણસ, તું મારો દાસ યદ્ધ મારી અવગણુના કેમ કરો ? કરો નો તું મારા મિત્ર લોભીદાસનું અપમાન કરીશ તો આ ઘરની બાહર જઈશ.

પ્રમાણુરાય—કાણડી મેલો ; મને પણ કાણડી મેલો. તમારા પિતાનો હું દાસ, તમને મેં રમણેલા ; મારા બોળામાં તમારા પિતાએ પ્રાણ મૂકેલો.—

ભોળાનાથ—ચુપ ! કનિષ્ઠ દિડા ! બંધ કર તારી જીભની.

પ્રેમકુંવર—પ્રમાણુરાય (ચુપ રહેવાની દસિસારત કરે છે.)

ભોળાનાથ—(સક્રિયને) કેમરે શાંખણી ? તું અહીં શું કરે છે ?

સાકેર—બાઈની સેવામાં છું.

ભોળાનાથ—તું દાસી પુત્રીનો સેવા હમણાં નથી નોંધતી. નોકલ.

પ્રમાણુરાય—આ મોહોકાણુના સમાચાર જ્ઞેયો. (કાગળો આપે છે.) આ માગનાર તો આવશે આવ જવતી—

ભોળાનાથ—બસ ! બેહુ જણ કાણું કરો અહીંથી (કાગળોનો ડુઆ કરે છે તથા પ્રમાણુરાય અને સાકેરને મારો કાણડે છે. તેમના જવા પછી માંચી ઉપર ઢળી પડે ને રડતો) પ્રેમકુંવર હું મુંબા છું. હું ડુબ્યો છું !

પ્રેમકુંવર—હા પ્રાણુનાથ આજે વળી વિકળ યદ્ધ કેમ આવ્યા છો ? મારા પ્રાણુના પ્રાણ શું દુઃખ છે ? (રડે છે.)

ભોળાનાથ—ભાગ્ય આજે વિપરીત શત્રુ યદ્ધ લાગ્યું છે. આવના નેવો હું કદી હાર્યો નથી. અગેરે ! હવે શું યશ ?

પ્રેમકુંવર—ત્યારે શા માટે એવા સર્વજીવ ભાગ્યને જીતવાને અસમ શક્ત કરો છો ? પતિ દ્યુત રમવું છોડી દેવો અને—

ભોળાનાથ—બસ ! બંધ કર તારા બોધને. હું તારા નેવી દાસીને સુખથી નીતિના પાઠ શીખવા નથી આવ્યો. નો સાંભળ આજે જોમ અવ-જો પાસો પડ્યો છે તેમ સવળો પણ પડત અને એવા સવળો પાસાના સુખનો સ્વાદ તેં ઘણો ચાખ્યો છે. આ ઘર, આ રાયરચીલું, આ શોભાવ-

માન સર સામન સર્વ કહી આપે છે કે મારા પાસા સદા અવળા પડ્યા નથી. ઉદ્યાસ્ત ને અસ્તોદ્ય ચાલું રહે છે. ને ઉદ્ય થાય છે તે અસ્ત પામે છે, અસ્ત પામેલાનો પાછો ઉદ્ય થાય છે. કાલે ભાગ્ય પાછું ખોલશે પણ તેને માટે પૈસા જોઈએ છે.

પ્રેમકુંવર-પૈસા !

ભાળાનાથ-હા પૈસા. આજે અખઘડી જોઈએ છે. તે લાવી આપ નહીં તો મારો નાશ નહીં જાણુ.

પ્રેમકુંવર-પૈસા મારી પાસે કાંઈ નથી. આ ઘરનો સામાન રહ્યો છે.

ભાળાનાથ-નહીં એ સામાન ઉપરતો ઠાંચ લાગો ચુકી છે.

પ્રેમકુંવર-અરે ! ત્યારે તો હવે આપણી પાસે આ જગતમાં બીજું કશું રહ્યું નથી.

ભાળાનાથ-હું ફરીથી કહું છું કે મારે પૈસા જોઈએ છે તે તું આપ.

પ્રેમકુંવર-હું ક્યાંથી લાવું ?

ભાળાનાથ-તારી પાસે છે તે આપ.

પ્રેમકુંવર-તે તમારા નથી.

ભાળાનાથ-તારા પોતાના છે તે આપ.

પ્રેમકુંવર-તે પૈસા મારા પણ નથી.

ભાળાનાથ-આપણા પુત્રના છે. પ્રાણજીવનના છે તે આપ.

પ્રેમકુંવર-તે આપવાની મને સત્તા નથી પ્રિય પતિ.

ભાળાનાથ-સત્તા તો છે પણ ખુશી નથી. ને પૈસા તું પ્રાણજીવનના ફેડે છે તે તારાજ છે, તારા કાકા શેખાગચંદના આપેલા છે તે આપવા તારો જીવ ચાલતો નથી પણ તે નહીં આપશે તો તારો જીવ લઈશે. (તેનો રોટો પકડે છે.)

પ્રેમકુંવર-અરે ! હે ! નાથ ! મારું સાંભળો.

ભાળાનાથ-તું નથી સાંભલતો તો હું શું સાંભલું ?

પ્રેમકુંવર-પ્રાણપતિ એ પૈસા તો મારા કાકા શેખાગચંદ પાસે છે.

ભાળાનાથ-હા ! એ દુષ્ટ તારો કાકો મને નડે છે. તે મને આ પૈસા આપતાં તને અટકાવે છે. નહીં તો તું આપત. પણ પેહેલાં તારો ને પછી તેનો પ્રાણ લઈશ. (પાછી પકડે છે.)

પ્રેમકુંવર-હે ભાળાનાથ ! હે દ્યુતના દુષ્ટ ભાગ, આ તારી શી વલે ! હે નાથ ! હજી પણ સમજો. તમારે શું દુઃખ છે ? તો લોભ શા માટે કરવો ?

તમારા પિતાની પુંછ તમે ઝાડી દીધી પણ મારા પિતા સમાન કાકાની પું-
છ હજી બચી છે. તેઓ આપણું પાળણ કરે છે તે બસ છે. માટે હજી
પણ આ પાત્રી ચડસ મુકી દેવો એટલું હું કરગરીને, પાપ પડી, રડી, સપત
દહ તમારી આતર, તમારા પુત્રની આતર જાચું છું.

ભાળાનાથ-છટ! ઠાલી સીર પટકે છે. આ સુધાં એવાં તો એક સો
બાપણ તેં કીધાં પણ તેથી શું થયું? આ એક દુર્ગમ્ય ગામડું, આ દરિદ્ર લુપ્ત
અને તારા કાકાનું કંગાળ વૈધાશણ એટલા ઉપર તું મને રાજી રાખવા માંગે
છે. પણ, ના. મારે દ્રવ્ય, ખાનપાન, ગાડી ઘોડા, એશ આરામ, વૈભવના અ-
નેક વિનાદ વિલાસમાં મોજ મળ મારવી જોઈએ. એ સર્વેના એક વાર હું
ધણી હોતા માટે ફરી હું તેના ધણી થઈશ. તારા કાકાએ તારા પુત્રના ના-
મના ચાર હજાર રૂપેઆ આપેલા છે તે આજ આ ઘડીએ અને કાલેજ તે
બમણાં થશે.

પ્રેમકુંવર-અરે ! હવે ! પુત્રની માયાપુંછ પણ ઝાવા માંગો છો ?

ભાળાનાથ-એ પેસાથી આવતી કાલે તો ———

પ્રેમકુંવર-પુત્ર બીજા માંગશે. આ ! આવતી કાલે તો તે બાપરીને
માટે ઠગવળશે.

ભાળાનાથ-પ્રેમકુંવર, જો સમજ. હું શું તારો પતિ, તારો ધણી નથી ?
મારી આગાનું તું ઉત્તરગન કરે છે.—

પ્રેમકુંવર-મારા પ્રાણની આગા કરો અને તે મારે માન્ય છે. પણ
પુત્ર પ્રાણહવનની દરિદ્રતા હું હાથે કરીને નહીં આણું. મને મારી નાંખો
અને પછી એ એકના એક, બૃહરપતિની બુદ્ધિના, શ્રી કૃષ્ણની પ્રભાના, ઇંદ્ર-
જીત જેવા સુભાગ્યશાળી કુંવરનો નાશ મારી પાઠ પાછળ ગમે એવો કરજો,
પણ તે અગાધ આ મારા નીરબર્યાં નેત્રોને ફેડી નાંખો.

ભાળાનાથ-પ્રેમકુંવર, તું તારા પુત્રના પ્રેમ માટે તેના પિતાનો દેશ-
વટો ઘસે છે ?

પ્રેમકુંવર-પિતાનો દેશવટો ! એ શું બોલો છો ?

ભાળાનાથ-હા. (રડીને) પ્રેમકુંવર મારે દેશનીકાળ થવાનો સમય ફૂંક-
ડો આવ્યો છે. અત્યાર જગી એ ગુપ્ત વાત મેં તારાથી છુપાવી; પણ તું જ-
ર પાડે છે તો કહું છું કે ભાગ્યના આડા અવળા ઘા થવાથી જ્યારે બીજો
કશો માર્ગ રહ્યો નહી ત્યારે મેં ઝાટી હુંડીએ બનાવીને વેચી છે અને જો
તેના નાણાં બરી તે હુંડીએ આજને આજ પાછી સ્વાધિન કરી નહીં
લઈશ તો આવતી કાલે તે પાકશે, આ તરફ પકડાશે અને મને તું સદા

સદાનો ખાલી બેસીશ. પ્રિયા, તો આ લેખ. એ લેખ તારા ચાર હજાર રૂપેઆ મારે સવાધન કરવાનો છે. (લેખ આપે છે) તે ઉપર તારી સહી કર નહીંતો આ ધડી આ ખર્જીતને મારાથી ખંડીત કરશે.

પ્રેમકુંવર-નહીં, નહીં, હે પ્રાણનાથ ! હું તમને દેશ નિકાળ થવા તો નહીં દેજી.

ભાળનાથ-ત્યારે તું સહી કરે છે ?

પ્રેમકુંવર-હા. આપને અપક્રાંતિમાંથી બચાવવા એ પણ મારા પુત્રને બચાવવા બરાબર છે.

ભાળનાથ-(સ્વગત) હા ! અંતે પીગળીએ કેવી સહી કરી આપી ?

પ્રેમકુંવર-હો આ લેખ બંને અપરાધના જીવી પુરાવા હોય તેમનો નાશ કરે.

ભાળનાથ-હે ! મારા સુખના આધાર ! મારા પ્રાણના પ્રાણ ! આ તારા આભારનો બદલો હું કેમ વાળીશ ?

પ્રેમકુંવર-હું બદલો એટલોજ માંગું છું કે દ્યુત રમવું છોડી દેવો. આ પાલી જુગારનું મોહ કાળું કરે.

ભાળનાથ-મારે કયુંલ છે. હું જુગારને એકદમ તજી દઈશ.

ગાયન. (જીંભાટિ, હુમરી.)

પ્રેમકુંવર- પ્રાણ દેજી રે, પ્રાણ દેજી રે

પ્રાણનાથ પરમ રે—

હું તમારી વણ મુલની દાસી—પ્રાણ.

તને દ્યુતની રમત કહું હીતનાં વચન

માનો વાત કહું ને ખાસી—પ્રાણ.

ભાળનાથ-પ્રમાણુરાય, આપણા રંગ મહાલને સણગારી સજ્જ રાખ. આજે મોટો આરંભવ કરેલો છે. મેં જમણવાર કરીએ ને ધણા પરાણાને બોલાવ્યા છે.

પ્રમાણુરાય-(સ્વગત) માંગનારાઓ રહે છે ને બાકી આના પીના ચલાવે છે. [જાય છે.]

પ્રેમકુંવર-પ્રિય પતિ, એ શું કહોછો ? આવા દુકાળિયા દિવાળિયાપણામાં જમણવાર કેતી.

ભાળનાથ-તું નહીં સમજે પ્રિયા. આપણી આ દરીદ્રતા યુત રાખવી ઘટે છે. આપણી ખરી રિયતી લોકોએ જાણવી ન જોઈએ. બાહાર બબડો

રાખવા મેં આ ખેંક કરી છે. તારે અર્ચની ફિકર નહીં કરવી. એક પળમાં સોનાનો ઢગલો આવી પડશે. તું પણ સિંધાર, અને ઠાઠમાઠથી શણગાર સજ્જ હું હવે જાઉં છું. થોડી વારમાં પાછો ફરીશ તેટલો—

પ્રેમકુંવર-પણ પેલી જાડી હુંડીએનો ખ્યાલ કરો.

ભાળાનાથ-એહો! તેતો છેકં કાલે પાકશે. તેને તો ઘણીવાર છે. (જતાં જતાં સ્વગત) પેહલાં તો આ ચાર હજાર મળ્યા છે, તે દાવમાં મુકીને ખેવડા કરીશ કેમકે એ ચાર હજાર બસ નથી. લોભોદાસ બાહેર હોમા છે. ધરયો જાઉ તેની પાસે અને ફરી દ્રવ્યવાન થવાનો દાવ માંડું (મોટેથી) પ્રિયા, ખેંકની તૈયારી રાખજો. [જાય છે.

પ્રેમકુંવર-રે! શિવ! શિવ! મેં આ શું કીધું? પુત્ર પ્રાણજીવન પોટેલો છે, મીઠી નીદ્રા કાણડે છે! નિર્દોશ જીવ! તું પરમપ્રાણી પુણ્યનો તારી માતાએ ભાગ આપ્યો છે તે તું શું સમજે? (રડે છે.) [સાકેર આવે છે.

સાકેર-વળી શું થયું આ સાહેબ? શેઠ તો હમણા હરખે નાચતાને કુદતા ગયા ને આપ જવાને તેવાં રડે છે.

પ્રેમકુંવર-સાકેર, મારા પુત્રનો નાશ મેં લખ્યો આપ્યો છે. ઓ! મેં તેને બિખારો કર્યો છે.

સાકેર-ડરો નહી. પ્રભુ એ સકુમારને માથે તંમ માખાપની, ઓથ આપી એનું કદવાણુ કરશે. [પ્રમાણુરાય આવે છે.

પ્રમાણુરાય-બાહ સાહેબ, અચબુચ આ વેલા આપના કાકા શોભાગચંદ આવ્યાં છે. [શોભાગચંદ આવે છે.

શોભાગચંદ-પ્રેમકુંવર?

પ્રેમકુંવર-(તિના ભણી દોડી જઈ) કૃપાણું કાકા, મારા પિતા (રડે છે) અરે! શોભાગચંદની સુભાગ્યવંતી સાહેતા કેવી વેલાસર મળી આવી! મુઠ હું, કાકા, હું તો જીવતી મરી ગઈ છું! (બહું રડે છે.)

શોભાગચંદ-સાવધ! પુત્રી, સાવધ થા!

પ્રેમકુંવર-અરે! હું મુઠતો મુઠ, પણ મારા પુત્રને પણ મેં માર્યો છે.

શોભાગચંદ-પ્રેમકુંવર, હું જાણું છું કે હું જીવી જીવી બોલીતો હતો તેજ થયું છે. મેં તને પેહેલેથી જ એવા પાપી પતિનો પલ્લો મુકી દેવાની ચિન્તામણુ દીધી, પણ તેં નહીં માન્યું તેથી મને ખિદ માત્ર નહીં પણ કંઠા હપજો છે.

પ્રેમકુંવર—દયા! હે! દીનદયાળ દાતા મુજ પર દયા કરે! અરે! મારા ઉપર કોધાયમાન થાઓ નહીં. અરે! તમ સિવાય મારું કોઈ રહ્યું નથી અને તમા પણ મને તણ જાઓ છો ?

શોભાગચંદ—ના. તને કોની ઓથે મૂકું ? નહીં, પ્રેમકુંવર, હું તો તને સામે સહાય થવા આવ્યો છું. તને તેડવાને આવ્યો છું. પુત્રી આનાકાની ના કર. આ પાપી પુરુષ સાથેનો સંબંધ તોડી નાખી આજ પાછી તારે પિહરે.

પ્રેમકુંવર—નહી કહી નહીં, કાકા તમે મારા હૃદયની પેદના જાણતા નથી કે વધુ પેદનાની હૃદયભિદક વાત કોણે છે ? વિપત્તી અને પેદનાની આવી મહાવ્યથા વચ્ચે મારા પતિને શું હું તણ દઈ ? એ કેમ અને ? પિતાણ એ વાત કરી ન ઓચરશે.

શોભાગચંદ—તને હાથે કરીને દુઃખ હોરવા ગમે છે ?

પ્રેમકુંવર—સુખ કે દુઃખ પડે પણ પતિની સમક્ષ તે વેઠી સકાશે. પતિના સુખ થકી પ્રભુતા હું પાડ માનત તમે પતિના મૃત્યુના દુઃખને શરણ થવું એ મારો તો ધર્મજ છે. મરણ વિના બીજું કોઈ અમને છુટાં પાડી શકશે નહીં.

શોભાગચંદ—ત્યારે હવે પુત્રી તું બીજી મારાથી શી દરિદ્રા રાખે છે ?

પ્રેમકુંવર—પિતાણ હું માતા યહ છું. આ જુવો મારી આંખામાંથી વરસતો જગરૂપી પ્રવાહ ! જુવો પેલો શાંત નિદ્રામાં પોઢેલો ક્રોધનિર્મળ ચિરંજીવ ! ને કોઈ દયા કરે !

શોભાગચંદ—પ્રેમકુંવર, બ્રહ્મ આજ હું શું કરું ?

પ્રેમકુંવર—મારી પાસ કોઈ રહ્યું નથી. પ્રાણજીવનના પેસા મારા પતિએ હમણાંજ પડાવી લીધા છે. અરે ! હવે તેનું રક્ષણ કેમ થશે ? કોનાથી થશે ?

શોભાગચંદ—ડર ના પુત્રી. હું જીવતો છું ત્યાંસુધી પ્રાણજીવનને પીડા પડવા દઈશ નહીં. એ સપુત તારું મુભાગ્ય કરશે. એ અપળ, બુદ્ધિમાન અને ઉદયોગી છે. દરબારમા મારી વગ છે તેથી રાજા સાથે વાત કરી મં એને દરબારમાં રાખવાનો વેતરણ કરી છે.

પ્રેમકુંવર—(તને ભેટીને) મારા માયાજી, માનવંત મુરબ્બી.

શોભાગચંદ—હાલ તરતો પ્રાણજીવન દરબારમાં અમરથો બેસશે પણ ઉમરે વધતાંજ તે મહારાજની પ્રસન્નતા મેળવી પદવિએ વધતો જશે અને તારા દુઃખથી રડતા દિવસોને એજ સફાર સુખથી હસતા કરશે.

[સાકેર દોડી આવે છે]

સાકેર-બા સાહેબ ! બા સાહેબ ! શેઠ પાછા આવ્યાછે અને પાંચ રાજ રંગમહાલમાં ખેડકની તૈયારીઓ જોવા ગયાછે.

પ્રેમકુંવર-અરે ! હજી હું શયુગાર સંજ તૈયાર થઈ નથી તેથી મારો જીવ લેશે.

શોભાગચંદ-મારે પણ અહીં રહેવું નથી. જેણે પોતાના લગ્નની વેળાએ મને પોતાના ઘરની બાહાર કાઢાડ્યો તેના ઉપર હું મારી દૃષ્ટિ પાડવા ચાહતો નથી.

સાકેર-અરે ! સાહેબ તમારાથી જવાશે નહીં. તમે જશો તો તમને સામાં મળશે.

પ્રેમકુંવર-ત્યારે તો પ્રિય કાકા તમે અંહીજ બેભા રહો.

શોભાગચંદ-કદી નહીં, હું એ અધમ પુરુષનું મોહોડું જોવા માંગતો નથી.

સાકેર-બા સાહેબ, કાકા આ ઘોરડામાં બેઠા—

શોભાગચંદ-અહીં ? આ ઘોરડો—

પ્રેમકુંવર-મારો છે.

શોભાગચંદ-અરે તારો તો તારો; જેની હાજરી મને ત્રાસ ઉપજાવે છે તેનાથી આંધે જવા એ ઘોરડામાં ભરાવાનું પસંદ હું કરીશ.

[એક ઘોરડામાં બેઠો. ભોળાનાથ પ્રભાલુરાય સાથે આવે છે.

ભોળાનાથ-ક્યાં છે ? હે ઠગારા મારી આમા તો ક્યાં પાળી છે ? ખેડકની સર્વ સજ્જત નેમની તેમ પડી છે.

પ્રભાલુરાય-તૈયાર છે. સધળું સજ્જ છે.

ભોળાનાથ-ધુળ છે. જા સત્વર. સર્વ વ્યવસ્થા પરિપૂર્ણ કર. ખેડકનાં શયુગાર કે શોભામાં લેશ ખામી ન રાખતો. પૈસાની કરકસર ન કરતો. ગમે એટલો ખર્ચ કરજો.

પ્રભાલુરાય-હા સાહેબ.

[બેઠો.

પ્રેમકુંવર-પ્રિય પતિ, પેલી ખાટી હુંડીઓ પાછી લીધો કે ?

ભોળાનાથ-પ્રેમ પ્રેમકુંવર ? હજી તે આબુધણ પેહેર્યાં નથી ? તું પણ આજના મારા ચોળાના રંગનો ભંગ કરે છે ? જા હજી પણ જા ન શયુગાર સજ્જ.

પ્રેમકુંવર-હું જાણી છું મારા જીવન; પણ પેલી હુંડીઓ વિષે મને ખૂબ ચિંતા થાય છે. તેમાંથી આપ પાપ મુક્ત થયા છો કે નહીં ?

ભાગાનાથ-હવે તું મને ચીડ ચડાવે છે ! આનંદની વેળા તું એ દુષ્ટ વાતોનું અશુભસુચક સ્મરણ કાં કરાવે છે ? જા: સર્વ સંકટને વિસારી મેલ અને આજના રંગ વાદ્યમાં તારા મધુર સ્વરનો ઉમેરો કર. આને ખાન પાનને નાચ રંગમાં મારા નાતરેલા મિત્રો સાથે મોજમાં વેળા ગાળીશું.

પ્રેમકુંવર-ધીરે, મારા નાથ હળવે બોલો.

ભાગાનાથ-કાં જાનો ડર છે ? પણ પ્રેમકુંવર તું ધભરાય છે કેમ ? તું પડણેના ઝોરડા ભણી કેમ જોયા કરે છે ?

પ્રેમકુંવર-હું ? ઝોરડાભણી ? નહીં.

ભાગાનાથ-તું ગગળીને બોલે છે ? ત્યાં કોઈ છે કે ?

પ્રેમકુંવર-ક્યાં ? ઝોરડામાં ? નહીં કોઈ નહીં.

ભાગાનાથ-તું ફીકી પડી છે. એનો કાંઈ પણ મર્મ છે. કેહે અંહી કોણ છુપાયલું છે ? હું પકડી કાઢાડું (ઝોરડામાં જવા માંડે છે.)

પ્રેમકુંવર-નહીં, હે નાથ ! મારું સાંભળો ! (તેને પકડી રાખે છે.)

ભાગાનાથ-અરે ! પણ તું ધુન્ને છે ? પ્રેમકુંવર તું જાણ કે જો તારા પતિવ્રતપણા વિષે કામાતુરપણાની એક ખાલી શંકા પણ મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ તો મારો કોષ પાર વિનાશનાં વિદ્વોમાં તને ડુખાડશે.

પ્રેમકુંવર-દયા ! હે કરુણાળ રવામી દયાને ખાતર અંહી ન જશો.

ભાગાનાથ-હું જવાનો. (તેનો હાથ તરછેડી જાય છે તેવામાં શોભાગ ચંદ બાહાર નીકળી આવે છે.)

ભાગાનાથ-શો અનર્થ ! એહો શેઠ, સાહુકાર, તમે પવિત્ર માણસ થઈ અત્યાચે, મોડી રાત્રે, એક સ્ત્રીના ઝોરડામાં સંતાઈ રહ્યાછો ?

પ્રેમકુંવર-ભાગાનાથ, તારી પ્રેમકુંવરના પ્રેમ પાળણહાર પિતાને રહાડીશ નહીં.

શોભાગચંદ-ડર નહીં પુત્રી. હે ! નીચ, કૃતવ્ર, જુગારી, મારી ભત્રીજી પ્રેમકુંવરનું પંદર વર્ષ ઉપર ને દુષ્ટ ભવિષ્ય મેં વરતેલું હતું તે કેટલું ખરું પડ્યું છે તે જોવા હું અંહી આવ્યો છું. મેં દીકું છે સર્વ, સર્વ ખરું પડ્યું છે. પ્રેમકુંવરનો પૂરો નાશ કરવાનું તારું વચન તે પાલ્યું છે. મેં પણ એક વચન લીધું હતું અને તે એ કે તારું પાપી મોહ કદી જોવું નહીં. તે વચન પાળવા માટે તને મારી દ્રષ્ટિથી દુર રાખવા માટેજ તને આવતો સાંભળી હું આ ઝોરડામાં ગયો, પણ તારી નિર્દોશ પ્રિયાના ઉપર તું વેહેમીની ઇર્ષ્યા બગાડારમાં ફાટી નીકળતી જોઈ હું તે વચન ખુતી જઈ મારી આ

પુત્રીની સાહાયતા સારું દોડી આવ્યો છું. મારે વધારે કેહેવું નથી. મારે આંહી બેસવું પણ નથી. (જવા માંડે છે.)

પ્રેમકુંવર-હે પતિ ! એમને આંહી રહેવા કહે.

શોભાગચંદ-ના કદી નહીં. (બારણાં આગળ પ્રેમકુંવરને બેઠીને) પ્રેમ કુંવર આ ફેરો આશિષ દર્શાવું. દ્યુતની દરિદ્રતાના હે ! કુળીન પણ પ્રેમળ ભક્ત તારા સંકટની સાંકળના ભારો ભાર તળે ડબાઈશ નહીં. હું ! ત્રિવિધ સંકટમારી ! સંકટને સમય સ્મરણ રાખજો કે તું માતા થઈએ અને તારે માથે સંભાળનો લેનાર એક પિતા પણ છે. (જન્ય છે--પ્રેમકુંવર રહે છે.)

ભોળાનાથ-હે સ્ત્રી ! તું મારી આ સી ફજેતી લઈ બેઠી છે ! તારી આ-તર આ ખોટા બાલ હું ખમી રહ્યા છું પણ તેમ તને ભારી દામ બેસશે. હું તને પ્રતિજ્ઞા આપું છું કે ફરી તારા એ કાકાનું તારે માંડ ન લેવું.

પ્રેમકુંવર-તમારી આ લૂણડરામી તમારે અને હું વચ્ચે વિયોગ કરાવશે. મારા કુળદિપક કાકા વિના આ જગતમાં મારું બીજું કોણ રહ્યું છે ? અરે ! જોનાં આસડાંના હાર ફરી પેહરોએ તે થોડું કેહેવાય તેવા મારા એકના એક દાતાને, તમારા રક્ષણદારને, તમારા પુત્રના પિતાને જ તમે ત્યાગ કરાવ્યા છો ? અરે ! હજી તો હમણાંજ પુત્ર પ્રાણુજીવનને દરબારમાં નોકરીએ રખાવવાને એએએ કમ્બલું છે.

ભોળાનાથ-એ મને ધિક્કારે છે અને મને ધિક્કારવા તને પણ શિખવે છે. પણ ચુપ, સાવધ, કાંઈ આવે છે. જા આંખોએ લૂછી નાંખ અને હજી પણ કાંઈ બન્યું ન હોય એમ રહે. (લોભીદાસ આવે છે) આવો મિત્ર લોભીદાસ બંને પધાર્યા.

લોભીદાસ-આગ્રાકિતે છું. આ સાહેબ આપનો દાસ છું. (પ્રેમકુંવર ધિક્કારથી માંડ ફેરવે છે.)

ભોળાનાથ-(પ્રેમકુંવરને સ્વગત) કેમ પાપિણી તું નથી સુધરવાની ? (મોટેથી) લોભીદાસ, આજની મીઠવસમાં મારી પ્રિયા સર્વ પરોણાની આગતા સ્વાગતા કરશે.

પ્રેમકુંવર-આપની દાસી છું. મારી રડતી આંખોને હું ઢાંકીશ અને હસતે મૂંઝે આપની સેવામાં રડીશ. (ભોળાનાથને સ્વગત) પ્રાણુનાથ પેલી ખોટી હુંડીઓ વિસરશો નહીં. (જન્ય છે.)

ભોળાનાથ-કેમ લોભીદાસ, રાત્રે કેટલું જીવ્યો ?

લોભીદાસ-ના બાહ મંતો એક હવર ખાણી. તારે કેમ ?

ભાળાનાથ-હું તો મેં હજાર જીવ્યો, પણ તેમાં શું વધ્યું? હું ધારતો હતો કે તું જીતીશ તો તેમાંથી પેલી જોડી હુંડીઓ પડાવી લઈશ. એ મને બહુ ત્રાસ ઉપજાવે છે. તે બહાર જવા દેવી નહીં જાઈએ હો ! પણ દેવી સંકડામણ ! તું જીતવાને બદલે હાર્યો છે તો હવે આપણે એ હુંડીઓ કેમ લઈશું ?

લોભીદાસ-પણ ભાળાભાઈ, એ હુંડીઓને માટે તો તું તારી પ્રિયાના પૈસા લાવનાર હતો.

ભાળાનાથ-હા, ને તે મને મળ્યા છે પણ એમાંથી આજના નાચના ખર્ચમાં પાંચસો રૂપૈયા પેશી જશે.

લોભીદાસ-અને બાકીના રૂપૈયામાંથી પેલી જોડી હુંડીઓ લઈશું.

ભાળાનાથ-ને પછી શું કરશું ? એમ તો આ મારી પ્રિયાના પૈસા આજે આજ્યા ને કાલે પૂરા થશે અને પછી કામ ક્યા ચુલામાંથી ચલાવીશું ? આ ચાર હજાર રૂપૈયા જોડી હુંડીમાંથી પાપમૂકત થવાને પ્રેમકુંવરે આપ્યા છે ખરા. પણ એ પૈસા પૈસાને વધારે નહીં ત્યાં સુધી એ પૈસા જોડાવા ન જાઈએ.

લોભીદાસ-અરે ! ત્યારે તો ઠીક છે, એ ચારે ચાર હજાર આજે આપણે દાવમાં મેલીશું. આજે ધાડીમાં જુગાર જાગશે, કેમકે દિવાનનો દીકરો આજે નવો ખોલ્યું સપડાયો છે તને પણ તેડ્યો છે હો ! રાતના દશ વાગતામાં જઈએ.

ભાળાનાથ-પણ મારે ત્યાં નાચ છે અને પરોણાએ નોતર્યા છે તેનું શું કરશું ?

લોભીદાસ-તારી પ્રેમકુંવર પરોણાને સંભાળી લેશે. દસ વાગ્યા સુધી તો આપણે છેવટે પછી કામને બાંધી છૂટકી જઈશું.

ભાળાનાથ-ઠીક ઠીક, પ્રેમકુંવરના પવિત્ર હાથે મળેલા આ ચાર હજારના આજે ચોગણું કરીશું. આપણું મેઉ છુટા રમીશું કે મેઉ સાથે જીતીએ અને ઉતાવળા કમાઈએ.

લોભીદાસ-ત્યારે આપણે આગમનથી વેહેંચી લેવા જાઈએ.

ભાળાનાથ-હા મેં હજાર, તું લેતો અને મેં હજાર હું રાખું છું. આજે રાતના બાર વાગતામાં તો મેંના ચાર થશે અને ચારના ચાળીસનો ધણી થતાં વાર લાગશે નહીં.

લોભીદાસ) જય ! જય ! જુગાર તારો જગતમાં જય થાઓ !
ભાળાનાથ)

પ્રવેશ ૨ બે.

સ્થળ—એક શાણગારેલું ભભકાદાર દિવાનખાનું.

[નાચની મેઠક. વેશ્યાના નાચ ચાલે છે. ઘણાક પરચુટણ માત વાળા પરોણાઓ ભાતભાતના પોશાક પેઢેરી આવયા છે. આન પાન ચાલે છે. ભોળાનાથ અને લોભીદાસને પ્રમાણસાય આન પાન પીરસે છે. પ્રેમકુંવર અને સાકેર મુંદર કપડાં પેઢેરી કામકાજના ફેરા આંટા ખાઈ છે.]

ગાયન.

(ગજલ—છંદોત્તિ.)

રામજનીઓ— જર હોયે તો હર કોઈ હોયે ચાર ઉસિકા,
દીન મોફલેસીમે ન કોઈ દિલદાર કીસિકા—જર.
જંજીરભક્ષી તોફ ભક્ષી માતની નહીં આતા,
પર હક ના રખે કીસીકું ગીરફતારકીસિકા—જર.

લોભીદાસ—વાહવા ! વાહવા ! ઉસ્તાદજી ખુબ બળવી, કેમ ભાઈ ભોળાનાથ ?

ભોળાનાથ—પરે, બહું ઉમદા ને મધુર ગ્રાણું ગાયું.

એક પહોરોણા—આજની આ મોજ ભોળાનાથ તમારી દોલતે કરી-એ છેયે, કેમ ખરફીદાસ !

ખરફીદાસ—સત્ય છે પણ ભાઈઓ રંગ સાથ રાગ અને રાગ સાથ રંગ નોડાયેલા છે. આપણે રાગ લીધો છે પણ રંગ લીધો નથી માટે—

લોભીદાસ—ખરફીદાસને ખરફી વિના કેમ ચાલશે ?

ભોળાનાથ—પુત્ર શાણજીવન, તમારાં માજીને કહીએ કે ખરફીની થાલીઓ આણી મેર મોકલો તો ?

[વેશ્યાઓ ગાય છે તેટલામાં પ્રેમકુંવર દાસ ભોકોના હાથમાં ખરફીની થાલીઓ મોકલે છે તથા પોતે વ્યવસ્થા ચલાવે છે.]

પ્રેમકુંવર—આણી મેર લઈ જાઓ, પેલી મેરથી તમે ફરી વળો.

ખરફીદાસ—થેહાણી, એક થાળ આંહી મોકલજો. પેટ પ્રમાણે ભેટ નોહાએ.

પ્રેમકુંવર—લ્યોજી આપ પેટ ભરીને જમજો. (એક થાળ લાવી આપે છે.)

અરફીદાસ—અમાં, માતા. અરફ જેવી આ અરફી અરફ જેવા આપના સફેદ અને સ્વચ્છ હાથે મળી છે તો તેથી આવાની રૂચી અમણી વધે છે.

લોભીદાસ—કેમ બાઈ અરફીદાસ હવે રાગમાં રંગ વધ્યો છે કે ?

અરફીદાસ—બાઈ તું તો મુખી છે. સફેદ અરફ અને સફેદ અરફીથી રંગ કેમ મળે ? રંગને માટે તો કાંઈ રંગીન પદાર્થ જોઈએ.

ભોજાનાથ—આ મધુરીના રાગમાં મદિરાનો રંગ લાગુ પડશે. પ્રમાણ રાય, તે મંગાવો.

પ્રમાણુરાય—શેઠ. આપ શું કરો છો ?

લોભીદાસ—શેઠાણીથી છુપવો લાવની. છુપવો પીશું. લોઠામાં પીશું કે કોઈ સમજે કે દુધ છે. [પ્રમાણુરાય મદિરાના શીશા લાવે છે.]

અરફીદાસ—હં હં ! હવે તે આ મિષ્ટાન્ન ગળે ઊતરશે અને રાગમાં રંગ પણ ચડીશે. ગળાનો માર્ગ સાંકડો પડ્યો તેમાં સઘળું જ ગલ્યું ગલ્યું ને ઘાડું ઘાડું જાય કેમ ? તેને આ સીસો નરમ બનાવી પીંગળાવાને ગળામાં ઊતારશે અને પછવાડેથી ધોતમાર પ્રવાહ ધોઈ પણ કાઢીડશે.

ભોજાનાથ—મિત્ર અરફીદાસ, આજ કાંઈ સીસાના રંગમાં બહુ ઊતર્યો છે ?

અરફીદાસ—સાહેબ, લોભીદાસ આપને સિસામાં ઊતારે તે કરતાં હું સસાને ગળામાં ઊતારું એ બહુ કેની ?

ગાયણ.

(ગજલ કલ્યાણની.)

રામજનીઓ—તફરકાં એસા બી હોતા હવે. ગુલનદામ કંઈ

મએ કંઈ શિસા કંઈ, શાકી કંઈ, જામ કંઈ—તફરકા.

દીલકી ખેતાબી મુજે ટુરને ના દેતો પ્યારે

દીન કંઈ, રાત કંઈ, સુખો કંઈ શામ કંઈ—તફરકા.

[પરોણાઓ ગાયન સાથે ખાનપાન ચલાવે છે તે વેળાએ ઘંડિયાળમાં દસ વાગે છે ને લોભીદાસ ભોજાનાથને બાજુએ લેઈ જઈ—

લોભીદાસ—ભોજાનાથ, દસ વાગ્યા છે. ધ્યુત આપાડાનો વેળા વીતી જશે વેહેલા ચાલો.

ભોજાનાથ—જરા થોભ બાઈ પરોણાઓને મુકી જતાં રાંકા ઉપજે છે.

લોભીદાસ-પણ જુગારવાડીમાં નવા પરોણાએને મળવું છે તે ? દિવાનના દીકરા સાથે આજ દાવ માંડવો છે ચાલો.

ભાળનાથ-જરા ઊભો રહે મિત્ર. પ્રિય પ્રેમકુંવર આજની તારી આગતા સ્વાગતાથી સર્વ મિત્રો પ્રસન્ન થયાં છે.

લોભીદાસ-આ તો વાતો કરે છે. હે ભાઈ પ્રેમકુંવરનાજ આપેના ચાર હજાર ચોગણા કરવા સાઈં આપણે વેંહેંચી લીધા છે ચાલો.

પ્રેમકુંવર-પ્રાણનાથ આપની દાસી છું. પણ પેલી ખાટી હુંડીએનું શું કીધું ?

ભાળનાથ-તું ડર નહી પ્રિયા, તારા પૈસાથી મારો બચાવ થશે.

લોભીદાસ-મિત્રારી પ્રેમકુંવરને પણ સ્મરણ છે પણ આપ ભાન ખુલો છો. આજ સવારના કરાર પ્રમાણે પેલી ખાટી હુંડીએને કેમ છોડાવશો ?

ભાળનાથ-હા! હા! હવે આપણે થોભવું ન જોઈએ. પ્રેમકુંવર, મારે અગત્યના કારણસર જવું છે. હું થોડી વારમાં પાછો આવીશ. પરોણા એની સેવા કરજો.

લોભીદાસ-હું હું હું ચાલો ! જવાની વેળા આવશે એટલે એએ પોતાની મેળે ચાલ્યા જશે.

પ્રેમકુંવર-(હસીને) પ્રિય પતિ આપ ક્યાં પધારો છો ? શા કામે જાઓ છો ?

લોભીદાસ-ચાલો ચાલો.

ભાળનાથ-તે ફેલેવાય એમ નથી પ્રિયા.

પ્રેમકુંવર-પણ મને કેકાણું તો કહી જાઓ.

લોભીદાસ-વેહેલા થાઓ.

ભાળનાથ-તું ફેલે છે શું ? હું ક્યાં જઈ છું તેનું તારે શું ?

પ્રેમકુંવર-હે નાથ ! (અટકાવીને.)

ભાળનાથ-પ્રિયા હમણાં આવું છું. (તરછેડીને લોભીદાસ સાથે જાય છે.)

પ્રેમકુંવર-આ કપટી લોભીદાસ મારા પતિને મારી સાથે એક પળવાર પણ ઠરીને ખેંસવા દેતો નથી.

[સાકેર ઉતાવળી આવી પ્રેમકુંવરના કાનમાં કહે છે.]

સાકેર-બાઈ બાઈ આપના કાકા સાહેબ આવ્યા છે.

પ્રેમકુંવર-વળી પાછા ? અને અત્યારે ? રાત્રિની વેળા ?

સાકેર-અતિઅંત અગત્યના કામ સાઈં આપને સત્તર મળવા હરજે છે.

પ્રેમકુંવર-ત્યારે અંડી તેડી કાં ન આણ્યા ?

સાકેર-અહીં આવવાને ના પાડેછે. એમને મં આપના અંતરગૃહમાં
ખસાડ્યાંછે. આપ વેહેલા પધારો. હું પ્રાણુજીવનને પોઢાડવા જઈછું.
[દોડી જાયછે.]

પ્રેમકુંવર-ગઈ કાલેજ કાકા મારા પતિનું ભારે અપમાન અમવા
છતાં અને કોંઈયું અમને તજી જવા છતાં એઓ આજે આવી કવેળા
એ પાછા શા કારણે આજ્યા હશે ? રમે કાંઈ નવી વિપત્તિથી મને વિદીત-
કરવા આવતા હોય ! કદાચ મારા પુત્ર પ્રાણુજીવનને દરબારે ખસાડવાની
ગોઠવણ કરવા આજ્યા હશે. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ-પ્રેમકુંવરનો સુવાનો ઓરડો.

[એક બીછાનું, એક ઝાંખો દિવાળજેછે. અંદરના
રંગરાગ સંભળાયછે.]

શોભાગચંદ- (એકલો) યહ મુકુ! યહ મુકુ! માંડી રંગરાગ ચાલે છે
તે સત્વર બંધ પડશે અને જ્યાં ગાયન ગવાયછે ત્યાં સદ્યજ કળાપીઠ ચાલુ
યશે. આ કંગાળ મારા જમાન્યે ખાટી સડીની હુંડીએ બનાવી તે વિષે
આખી નગરીમાં શરખકાર ઉઠ્યો છે અને તોપણ જ્યારે પીડી, બંદો અને
કાંસીનું લાંકડું તેની વાટજીવે છે ત્યારે એ બુદ્ધિહીન મુર્ખ હજી પોતા-
ના જુરા છંદમાં પડ્યો છે. ગરીબ પુત્રો પ્રેમકુંવર ! એ આ નવો ધા-
ત્રેમ અમશે ? એ કાઠી નહીં મરે ?

[પ્રેમકુંવર આવેછે.]

પ્રેમકુંવર-મારા કૃપાનાથ બલે પધારયા. પુત્ર પ્રાણુજીવનને પોઢાડી
આવી છું. શી આજ્ઞા છે ? હે તાત ! આપ મુઝાએ છો કેમ ? કહી
દયો વેહેલા.

શોભાગચંદ-હે દુર્ભાગ્ય ! પ્રેમકુંવર તારો પતિ ક્યાં છે ?

પ્રેમકુંવર-હું નથી જાણતી ક્યાં છે તે, પણ એમને શું છે ?

શોભાગચંદ-તે અહિં નથી ? હું ધારતો હતો કે આજ અહીં નાચ
રંગ છે તે જરૂર મળશે.

પ્રેમકુંવર-એ તો હંગણાંજ આ પોલીદાસ રાણે કહિં ગયા છે.

શાભાગચંદ-અરે ! અરે ! કેવી દુઃખદાયક સંકટામણી ! હું તો ભાગાનાથને નસાડવા આંવોણું.

પ્રેમકુંવર-નસાડવા ? કેમ કેમ ? વળી શો ગભરવ વીત્યો છે ?

શાભાગચંદ-વાત કરવાની વેળા નથી. ભાગ્યાને રાતો રાત એ નાસી નહીં જશે તો તમ સર્વનું નષ્ટાદ વળી જશે.

પ્રેમકુંવર-રે ! મારા પતિ ! હું ક્યાં શોધ કરું ! જતી વેળા મેં બાણું એ પુછ્યું પણ મને કેટલાકું પણ ન કહ્યું. [સાકરે પાછી આવે છે.

સાકર-આ સાહેબ, શેઠ શાભાગચંદ તરફથી એક માણસ આંવોણું છે તે એકદમ આપને મળવા માગે છે.

શાભાગચંદ-ભાલાવં તેને. (સાકરે જાય છે.) એ તો પેલા મિત્ર ડાહ્યાભાઈ છે. મેં તેને નગરીમાં ભાળ કહાડવા માકલ્યો છે. તે સર્વ વર્તમાન લાવ્યો હશે.

[ડાહ્યાભાઈ થાડી ગયેલા આવે છે અને આવતાંને વાર પાંચ લગ ઉપર પાછડી મૂકે છે.

ડાહ્યાભાઈ-ખમા બાઈ સાહેબ; પણ એહો ! શાભાગચંદ શેઠ તમે આહીં છો કે ?

શાભાગચંદ-હા બાઈ વહેલો દ્રોહ શા સમજ્યાર છે ?

ડાહ્યાભાઈ-અતી માઠા ! ભાગાનાથને નસાડી મૂકો ! તેને ખસાવવાની હમણાંજ ધડી છે. તેને પકડવાનું હુકમનામું નીકળ્યું છે અને સત્તાવાળાઓ તેને શોધે છે.

પ્રેમકુંવર-હું શું કરું એ ઘરમાં નથી. રે ! હું ક્યાં જઈશ ! પુત્ર પ્રાણુજીવનનું શું થશે ? [રડતી અને દોડતી ફરે છે.

શાભાગચંદ-પ્રેમકુંવર તું આપણે ધર ચાલ. તારો પુત્ર તે મારો પુત્ર છે. મારી ગાડી બહાર આડી થાય છે. પ્રાણુજીવનને લઈને નાશી જા તું તારે પિતરે, અને આ પાપીના પછો છોડી દે.

પ્રેમકુંવર-શું મારા પતિને તજ્યું ? આવી વેળાએ તજ્યું ? ના કદી નહીં. પતિના પેલેલા મારો પ્રાણુ તજ્યો. [પ્રમાણુરાય દોડતો આવે છે.

પ્રમાણુરાય-સાહેબ ! સાહેબ આ તે શી વાત ! નાચ બંધ પડ્યો છે, રંગ વાદ્ય ઊંધા વળ્યા છે, મેમાનો સર્વ ગડબડ કરતાં જતાં રહ્યાં છે, વાત ચાલી રહી છે કે શેઠને પકડવા માટે રાજાનાં માણસો ફરી વળ્યાં છે.

શાભાગચંદ-પરું છે બાઈ અને તારા શેઠને નસાડવા સિવાય બી. ભાગ્યાય નથી. પ્રેમકુંવર, અમે તેના જીવાય કરીએ છીએ તેમાં તારું કામ નથી. તેણે તું તારા આરથ બંધ કરી તેમાંજ રહેલો.

પ્રેમકુંવર-ઓ ! બચાવો ! કોઈ મારા ધણીને બચાવો !

શોભાગચંદ-ડર નહિ. ઇશ્વર કરશે તો તારે ખાતર તેને બચાવીશું. ડાહ્યાભાઈ, પ્રભાશ્રય, તમે આ ઘર સાચવવા આંહીજ રહો. હું પડોસમાં તલાસ કરું છું.

[શોભાગચંદ એક રસ્તે, ડાહ્યાભાઈ તથા પ્રભાશ્રય બીજે રસ્તે જાય છે.]

પ્રેમકુંવર-(પારણાં બંધ કરતાં રડતી) અંતે નાશ થયો ! નાશ થતો નામનો, કુળનો ! સર્વસ્વ નાશ પામ્યું. અંતે હું બેયબીત હાલતમાં લાલચોત્ર આંખોના ડોળા ફાડીને એમની વાટ જોતો બેઠો છું ત્યારે એઓ અધર્મના ગોઠીઆઓ સંગે પાપની મોજમાં પડ્યા હશે. હે ! દોનાનાથ ! હે જગદીશ ! હે દીનદયાળ દાતા ! આ મારાં સંકેતનો અંત મારા પ્રાણુના અંતથી કાં નથી આવતો !

[રડતી ચાલવા જતાં એક પુષ્પમાં મૂર્છાંગત થઈ પડે છે. બોળાનાથ જોરથી બારણું તોડી નાંખી આવે છે.]

ભોળાનાથ-કોઈ નહીં મળે ! સઘળું ચુપ ચુપાટ ! સ્મયન ! બાહારથી આંહી કોઈનો સાદ સાંભળ્યો હતો પણ તે હોય કેમ ? અચીત પ્રિય પ્રેમકુંવર મીઠી જંઘમાં પડી હશે. નિર્દોષ મધુરી મારા ઉપર શું શું વિત્તુ છે તે વિશે કેવી અંબણી બંધિએ ! આજે પણ જુગારવાડીમાં હું હિન બાગ્યે હાર્યો છું અને પ્રેમકુંવરના આપેલા પૈસા ખોલી આપ્યો છું. નિરાશ થઈ ત્યાંથી આવતાં રાજના અમલદારો મારી પુટો લાગેલા તેની અકસમાત બાજ મળી અને હું બીજે માર્ગે નાસીને આંહી આપ્યો. હુઆ લોભીદાસનો તો કાંઈ પતોજ મળ્યો નહીં. હાય હાય ! આ કેવું કઠિણ હૃદય, પુટે પડેલું, સતાવનારું દુર્ભાગ્ય ! હવે તો નાસવા વિના બીજો રસ્તો નથી. નાસવુંજ, એકદમ, એકલાજ નાસવું જોઈએ. પાણુ નહી, મારી પ્રિયાને મૂકીને કેમ જઈ ! સંકેટો સહન કરવાની શક્તિમાં એતો દેવી છે. તેના દિલ્લસા ભરવા ટેકા વિના હું સંકેટો કેમ સહીશ ! આહા ! નીચ મારા સ્વભાવથી મેં એને ધણી સતાવો છે, ધણી પજવી છે, ધણી રીખાવો છે, પણ એ મને સદા બાજી રહી છે ! તે મને સદા વાહાલી છે ! અચિત પ્રેમકુંવરનો પ્રેમ મારા ઉપર જગતો છે. હું જ્યાં લઈ જઈ ત્યાં આવવાને એ ખુશી છે. એને જગૃત કરું. આ ત્રાસદાયક સંકેટમાં એની સહાયતા લઈ. મારો સાથે એને લઈ નાસું. (ખીંચાના આગલ જાય છે અને ડાહ્યાભાઈની પાછડી જોઈ) પણ અરે ! આ શું ! પાછડી ! પુરૂષની પાગડી ! પ્રિયાના આરડામાં ! પ્રેમકુંવરનાં પલંગ ઉપર ! મધરાત્રિ એ ! એ ડ્રાની છે ? ગારી તો નથીજ. કોઈ પરપૂરૂ, આવી ગયા છે !

ઓ ! મારું મગજ ધ્રુમે છે ! મારું હૃદય કાટી જાય છે ! હા મને સાંભરવું !
 અંહી આજે ત્યારે આશ્ચર્ય અંધ હતું, પ્રેમ ભાવતા હતા. પણ હું આજે
 ત્યારે તે ભાવતા અંધ પડ્યાં. ઓ ! આ કેવી શોધ ! અને કેવી ઘડીએ !
 નિર્ધનતાના સંકટમાં દુર્ઘણતાનું કિતું નવું સંકટ ! પણ ના ! બે હામાનીના
 બદલો લઈશ, બે વચનીના પ્રાણ લઈશ અને જે ઉચ્ચતાની આગ મારા અં-
 તરને બાળે છે તે આગને તેમના લોહીથી બ્રહ્મવીશ. હું એ રંડાને જગાડું.
 એ ક્યાં છે ? પ્રેમકુંવર ! પાપિણી ! અરે ! એ તો અંહી સુતી છે ! હંડો !
 મુડદાળ ! મુશ્કિત ! બેભાન ! મરતી પડી છે ! પ્રેમકુંવર ! પ્રેમકુંવર !

પ્રેમકુંવર—(જાગત થતાં ઘભરાટમાં વળગી પડીને) હે નાય ! ભોળાના-
 થ ! મારા ધણી !

ભોળાનાથ—આ શો છળ ! હે શંખણી ! તારા પતિવ્રતપણાની અડાઈ
 મારતી અને મારા અન્યાયને ચિહ્નારતી તું જ કે ? નીચ ! જરીણી ! આ
 પાઘડી કોની છે ? (તેને છુટ્ટી મારે છે) મારા નાશની તક લઈ તારી અપ-
 વિત્રાધને પરિણામ કરી ! પણ તારા પ્રેમાશક્ત પ્યારનો તારી સમક્ષ પ્રાણ લ-
 દાશ ! તે અંહીજ હશે પણ જીવતો જશે નહીં. (શોધતો કરે છે.)

પ્રેમકુંવર—હે ! અભાગીઆ ! બુદ્ધિહીન ! હજી પણ નાસ ! જીવ
 બચાવ. (તેને વળગી પડે છે.)

ભોળાનાથ—(તેને તડછેડીને તોડી પાડતાં) તારો જીવ મને વણાણ
 હોય તો તું તારા. (અંદર ધસી જાય છે ને ગડબડ સાંભળાય છે.)

ડાહ્યાભાઈ—(અંદરથી) ભલા માણસ જરા સાંભળ.

ભોળાનાથ—(અંદરથી) ચંડાળ. હું નથી સાંભળવાનો. હું તારો
 જીવ લઈશ !

|ભોળાનાથ| હાથમાં અંડા સાથ ડાહ્યાભાઈને ઘસડી લાવે છે

અને બહાર લાવતાં જ તેને મારી નાંખે છે. બીજી ગમ-
 થી શોભાગચંદ અને પ્રભાસરાય દોડી આવે છે.

શોભાગચંદ—હે ! ઝીંધી બુદ્ધિના ! હજી પણ નાસ ! પણ અરે આ શું કીધું !

|ડાહ્યાભાઈની વાહરે દોડી જાય છે.

ભોળાનાથ—પાત્રી ઉપર મારું પેર લીધું છે ! એ વ્યભિચારીનું મધ-
 રાત્રીએ મારા ઓરડામાં શું કામ હતું ? (પ્રેમકુંવરને) ડાકણ ચાલ મારો સાથ.

|પ્રેમકુંવરને પકડીને ઘસડે છે, તે ઘણી ચીસ પાડીને મૂર્છાગત થઈ
 પડે છે. સાકેર અને પ્રાણજીવણ દોડી આવે છે. કલાપીટ
 ચાલે છે. પ્રાણજીવણને શોભાગચંદ એક બાજુએ લઈ પો-
 તાની પડખે રાખે છે. ત્રાસદાયક કદપાંત વચ્ચે પડે પડે છે

અંક ૩ બે.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ-ભાદાંતા રસ્તા ઉપર ભીખાનું પીઠું.

| પીઠાંના ચાક્ર. તેમાં મુરસી, બાંક, સાદડી, ટેબલ વગેરે. તા-
લીનાં ઘડિયાં, દારૂના શિલા વગેરે.

ભીખી-(એકલી ચોખા વિણતી) એ હું થીયું હું ? પીઠામાં ધરણે
કેમ ની મળે ? પાણીની ધમણલામાં મળડેકે ચોપ્યો ઉતારે આવેલા, તે વિના
કાઈ મુકું કે છવતું ચક્કીજ ચું કે આં ની કરતાં ! એ બધા ગામડિયા ક્રિકા
મુવેલા ? પોત્યો મારો ભીખાએ ક્યાં ગયો ? એએ આજે કરી હેરમાં ગયો
તે ગયોજ ગયો ! હા ભીખા, ભીખા હોત ! ના જવાબ કે ના હવાજ !
હાય તો ઊતાર દે કેની ! (બડીતાં બડીતાં) એ ભીખારે ? ભીખા ! હાયજ
ક્યાંથી કે હાદ આપે ? પાણુ હું એકલી બહુ બોડી મરું. (રડીને મોટે બૂમ
મારે છે) એ ! ભીખા ! મારા ભીખા ! ભીખા ! આવને વેહેલા ! (મોટે
સાદે રહે) હે ! હે ! હે ! હે !

ભીખા-(અંદરથી) હે ભીખી ! ભીખી ! હોત !

ભીખી-એ આવેલા ! આવેલા ! આવી લાગ્યો હો ! ને હવે મને છવ
પાણુ આવેલા. (ભીખા આવેછે) અરે ચાલને પીઠ્યા ભીખીયા હું કેવારની
રડુંને !

ભીખા-મર ! ડાકણુ ! એમ હું મુવા પાછળ મારું પીઠું ચલાવવાની કે ?
રાંડ પાણેથી મને બહવાજ નથી દેતી. હું તુને ધરી બેહું ને તું મને ધરો બેહ.
હાક ધધો ! ને પછી મરી જવા પછી બી ધરી બેહજે !

ભીખી-તો પેલો ભૂત બે વાર અંહી આવી ગયેલો તે ?

ભીખા-કીયો ભૂત ? એહ્યા ડુંગરાનાં હુંપડાવાળો ? અહો ! રાંડ
તેને ભૂત હાનો કેહે ? તેતો રાતો, માતો, પોહળો, ચોહળો, હપતો, અપતો
મારા ને તારા જોયો માણુ છે !

ભીખી-પણુ ગામડિયા બધા તેને ભૂત કેહે તે ? એ ભૂતના ભયા
છે કિ હાંજના હોત વાજ્યા કે આરણાં ડાંકીને ઘેસેલા મરાઈ બેહે. મ-

વાને લીધે આપણી ઘરાકી તુટી ગયલી ! પણ એના બેસીતો હીરો છે હીરો ! ને એક દહ વરહની પોરી છે, તે જાણે દુધ ને દહિયાં ! નામ હું નો ? (યાદ કરેછે) હું હું લક્ષ્મી ! લક્ષ્મી !

ભીખા-તે તે કેમ જાણ્યું ?

ભીખી-તો હું નહીં જાણું કે ? છતાં આવ જૂત હાંબજાહે. કાવ ખપોરે એ બહાર ભટકવા જ્યો કે હું એનાં જીંપડામાં એની બેસી પાડે જઈ.

ભીખા-હું ! તું બહુ જાણી. પછી ?

ભીખી-મને કેહે, કોણ ? બેસી થતી, કે-કેહેલીના વરતું નામતો ભાળા-નાથ છે ને તમે કેહેલીના વરને જૂત હાંબો કેહેતા દેખું ? એતો ભાળો ને બલો છે.

ભીખા-ભાળાનાથ નહીં, બલનાથ એહે.

ભીખી-પણ બાયડી તો એક અપહાર જોઈ લેવી. હું કહું ! બિચારી બે દહાડાની ભુખી ! એક હુકા રૈયોબી આવતો ની મળે ! મેં મારી પાડે પેડા ઉતા તે આપ્યા ત્યારે એ પેડાનું દુધ મંગાવીને અડધું પોતે પીધું ને અડધું પોરીને પાયલું.

ભીખા-જે એહે તે ખરું ! પણ હવે તું બીડી ના. એ જૂતનું પાપ કાલે પતવાનું.

ભીખી-કાલે ? કેમ ?

ભીખા-હમણાંજ મને પટેલ કેહેતો કે એને કાલે જીંપડામાંથી કાઢી મેલવાનો દેખું. હાંવે !

ભીખી-પછો તો કોરો રખડી મરવાનો.

ભીખા-તેનું આપણે હું ?

ભીખી-પણ બિચારી પ્રેમકુંવરને લક્ષ્મીનું હું થહે ?

ભીખા-હું થાહે ! જે હઉં તો રાહ તે વહુનો રાહ.

ભીખી-પણ ભીખા આ તારા હાથમાં કાગજ હું ? એ ખત કોનાં ?

ભીખા-હમણાંજ એપીએ મને રહતામાં આપી ગીએલો. આ એક તો તારું છે, તારા ગામથી આવેલું.

ભીખી-ને આ બોળું ?

ભીખા-એતો આપણી પાહે રાખવાનું. એ ઊપર લખેલું કે વડોદરાનો કોઈ અંહી ઉતાર આવવાનો તે આવે ત્યારે તેને એ આપવાનું.

ભીખી-હું ? ત્યારે તો હરકારી કામનું એહે. કાવકું મેજ નહીંતો મને આપ એ કાગ. ' ' ઝાંચો મુકું.

ભીખી-આ મારા ખીલામાં મુકું. વડોદરાનો નાયક આવેલે ત્યારે આપાહ.

[ગામડિયાઓ ગાતા ગાતા આવેછે.

ગરબો.

હામળીયાને પિનતી કરીને, ઓધવ કેહેલો અરજરે—ટેક.

દુધ યા દહીંના દામ તો દેવો, ખાધ ખેઠા છે કરજરે— હાંમળીયાને.

કાઠી કામળો ફેંકી હાનો, નહીં મલ્યો હું દરજરે— હાંમળીયાને.

હણી હુરતની કન્યા મોહી, વાહ કુખડીના વરજરે— હાંમળીયાને.

૧ ગામડિયો-કેમ બાહ બીખા, તાડી હોજ છે કે ?

ભીખો-હોજ, હોજ, આવી જાઓ. [ગામડિયા બેસેછે.

૨ ગામડિયો-ચહડાગી તાડી હોય તો આણીકા મોકલજો.

ભીખી-હ્યો બાઈ (એક તાડીનું હાથું આપે છે.)

૩ ગામડિયો-ખુખ ચહડાગી છે કે ?

ભીખી-ચહડાગી તો એવી કે તમને ગગનપર ચહડાવો આપે.

૧ ગામડિયો-લે બાઈ લે. એ તો ગગન હું પણ ત્રણ લાકડાં લગન તને ચહડાવેલે એવી ચહડાગી તાડી આણી મળેલી.

ભીખી-હં ! હં ! એમ રખે બોલો બાઈ. કાંઈ હારા હગન ઓચરો.

૧ ગામડિયો-હારા હગન તો એજ કે ભીખીને ભૂતે ભખી.

ભીખી-હ્યો જરા હેવ ગાંઠીયા વડે મોહડું હમારો.

૨ ગામડિયો-ભીખા, આ તારી હલામતી ! ભીખાને ભીખીનું જોડું કાયમ રહે !

[સઘળાઓ ખાશછે તથા ભીખો ને ભીખી જાયછે. ભોજાનાથ અતી કંગાલ અવસ્થામાં પછવાડથી આવેછે તેને દેખી થોડાક લોકાઓ ખાતાં પીતાં જાડી જાયછે ને માંઢે માંઢે વાતો ચલાવે છે. એક કેકાણે લોકાઓ બેઠેલા છે ત્યાં ખાલી જગ્યા જોઈ ભોજાનાથ બેસી જાય છે. તરત આસપાસથી સઘળા લોકાઓ નાસી જાયછે. ભોજાનાથ વિચારમાં બેઠો બેઠો ખાનાં પીનાં તરત આગુરતાથી જાયછે. ભીખી આવે છે.

ભીખી-હાય હાય ! આ લોકાઓ જરા ઠરતા નથી તો ! પોરાઓ હ્યો આ ગરમાં ગરમ બજામાં—(ભોજાનાથને જોઈને ઘાઈ જાય છે.)

ગામડિયો-ભીખીને ભૂતે ભખી રે ! ભીખી ને ભૂતે ભખી રે !

[સઘળા નાસી જાયછે.

ભીખી-એ ક્યાંથી આવો મુખિ ! (ભીખા આવો લાગે છે.) ભીખા ! ભીખા ! આમ આવ ! આમ આવ ! પેલા આવેલા ! ત્યાં ક્યાં મરે ? એની પાછે ન જા.

ભીખા-એ પાપને મારી કાઢવું જોઈએ.

ભીખી-અરે નહીં રે ભીખા. એ એને પાપે મરે.

ભીખો-પણ જોની આંધ્યા ઘરકો નાહી ગયા તે. એને આંધી આવવાનું કારણ હું ? એને મારી લાવું.

ભીખી-નહીં તારે પગે લાગું એને જવા દે મને તો એની દયા લાગેલી જો એ હમણાં મરે તેથી થઈ રહેલા.

ભીખા-પણ હમણાં મરવાનો છે તો આંધી મરવા આવેલા કે ? હું ભીખા ભરેલાનું નામ બદનામ કરે ? હું એને કાઢી આવું કે તારે મરવું હોય તો બાહાર જઈને મરી જા.

ભીખી-જો લાંબી વાત કરતો રખે હો !

ભીખો-હે ભાઈ ! કાકા ! ભાજાનાથ ! હું ભીખા આ પીઠાંવાળો છું.

ભાજાનાથ-હું આપને આજણું છું.

ભીખી-ને હું પણ આજણું તુને મુવાનૂત ! ખવીડ !

ભીખા-રાખ રે ભીખી રાખ ! તું મને પૂછવા દે !

ભીખી-પણ તું હું કામ આવેલા ? તું મારે હું ?

ભાજાનાથ-આ બાજુ ઉપર ખેંસી જરા થાક ઉતારવા આજ્યો છું.

ભીખી-હો ! હો ! હો ! હો ! મારું પીઠું કાંઈ તકીયો ખકીયો છે કે થાક ઉતારે ? મહેનત કરતાં કરતાં અમને થાક સંડોવે ને એ ઉતારવા આવેલા.

ભીખા-પણ તું બાજુ ઉપર ક્યાં ખેંસેલા ? તું તો આ હાથો ઉપર મારા ઘરકો વચે ધ્રુડી ગયેલા ?

ભાજાનાથ-આવી જગ્યા જોઈને મારાં આવી પેટે મને ખેંસાડી દીધો.

ભીખા-ખેંસાડી દીધો ? તું કાંઈ ખચાવતો તો છે નહીં. કાંઈ તાડી ખાડી તો લેતો નથી. અમારું ઘરક નથી ને હાંમે મારા ઘરકોને નહાડો મૂકે એ હું ?

ભીખી-એહું ? હઉં ?

ભાજાનાથ-તમે શું મારા સરખા એક ગરીબ ગરબંડને તમારા દ્વારથી હાંકી કાઢશે ?

ભીખા-હે ! આ તો વળી હોતો થાય !

ભીખી-મારું પણ તું મારે હું ?

ભાજાનાથ—આજ ચાર દિવસ થયા મેં કે મારી સ્ત્રી છોકરીએ જીભ ઉપર અનનો એક દાણો નથી મુક્યો. મને નાશિપાસ કાઢી ન મેળો. મને પાણીનો એક ઘૂંટણો પાશો તો તમારો આભાર માનીશ.

ભીખી—હવે એને તરફ લાગી આવો, ને તેની તાડીની તરફ નહીં પણ પાણીની. તેમાં હું વળ્યું ?

ભીખી—ખિચારો પાલે પેડા નથી તે.

ભીખી—ત્યારે જોતી પાલે પેડા નહીં તેને તરફ હું કામ લાગવી જોઈએ ? ને લાગે તો પીઠામાં પાણી પુછતા કેવું આવશ્યનું ?

ભીખી—ને પાણી પાવું તો હું ડાઠ વળી જવાનો હતો ?

ભીખી—એમ દહાન ચલાવતે કે ? લોઢાને પાણી પાયા કરતે ને પીઠાને પાણીનું પરભ બનાવતે. એમાં હું કાંઈ કહાડવાની ? બધાને પાણી પાલે તો તાડી કોણ પીલે ?

ભીખી—ત્યારે પાણી નહીં તો તાડી આપ. હા ! હા ! એની ખાયડી અને પોરીને ખાતર એને થોડી તાડી આપો. લે ભાઈ લે. (એક ઘડીકું આપે છે) કેવી દયા લાગેલો ! લે ભાઈ આ કેળાં ખા. હું બીજો પણ મેંપો લાવી આણું.

[જાય છે]

ભાજાનાથ—એક શેર ભર લોટ લીધો વિના હું મારાં હુપડાંમાં પાછો કેમ જઈ ? કાલે મને એ કંગાળ હુપડાંમાંથી કહાડી મેળવામાં આવશે અને મારી સ્ત્રી છોકરી સાથે હું ઘરખાર વિના રખડતો થઈ પડીશ. અરે ! આજ તો વાટમાં પણ કોઈ સંધર માણસ મળ્યા નહીં કે તેને હું—

[ભીખી પાછો આવે છે.]

ભીખી—લે ભાજા ભૂત, આ ખાજરાનો લોટ ને ધી છે તે લે.

ભીખી—જો ભીખાને વિહરી ન જતો.

ભીખી—ને ભીખીને મખીચુરમ કહેતો. જા પરમેશ્વર તારું બહુ કરશે

ભાજાનાથ—પરમેશ્વર ! નિરાશીત મારી પ્રેમકુંવર ને કોમળાંગી લક્ષ્મી વગર એ મારે ગળે કેમ ઉતરશે ?

[શ્વાદીકના એ ભાગ કરી એક ભાગનું પાટનું બાંધી લે છે તથા એક ભાગ પાતે ખાઈ છે, તેવામાં શેખાગચંદ પ્રવાસને માટે સજ્જ થઈ આવે છે અને વાત ચલાવે છે.]

ભીખી—હા, હા, આપ પધારો છો ? ધર્મશાળામાં એક દિવસ પણ રહેતા નથી.

શાભાગચંદ-હા ખેલેન મારે ઉતાવળનું કામ છે. મારાથી થોભાય એમ નથી. ભીખા મારે આંકડો કરી આલશે ?

ભીખી-અંહીથી નીકળેલા આપ ક્યાં મુકામ કરેલો ?

શાભાગચંદ-હું ખીજે ટપે ક્યાં ઉતારો કરીશ તે નક્કી નથી. આ ખીજું ભાઈના મારગ ઊપર આવેલું છે નહીં.

ભીખી-હા માહારાજ.

શાભાગચંદ-ત્યારે હું આઘે જઈશ એમ લાગતું નથી. એટલામાંજ મારે કામ છે. હું મારા એક ખાવાયલા સગાની શોધમાં નિકળ્યો છું. ચઉદ વર્ષ ઉપર હું કાશીની જનતાએ ગયો હતો તે વેળા આ મારો સગો મારી ઉપર ચિહ્નકાર બતાવી, મારો આશ્રય છેાડી, નાસી ગયો અને પોતાની પ્રિયાને પણ મારાં રક્ષણમાંથી લઈ ગયો. કાશીની જનતાએથી હું વેપારને અર્થે બાંગાળે અને જંગલમાં ગયો ત્યાંથી હમણાંજ હું પાછો ફર્યો છું અને ભાળ કહાડતાં એવો પતો મળ્યો છે કે થોડુંક ઉપર તે મારાં લાચાર સગાં કેથે આ તરફ વસતાં હતાં તેમની શોધમાં નિકળ્યો છું. પણ મારી અને તેમની સ્ત્રી તિમાં એટલો ફેર પડી ગયો છે કે અમે એક બીજાને ઓળખી શકવાના નથી.

ભીખી-મહારાજ આપનો આ આંકડો થયો છે. ખાટલીનું ભાડું બે પૈડા, તે ઊપર આપે હુવાના ચાર પૈડા, દિવો બાળ્યો તે દકાનીનું દીવેલ—

શાભાગચંદ-બસ બસ. સૌ મળીને શું થયું ? બે રૂપિયા ? બહુ થોડા ભાઈ, આ એક મોહિત ભેટ આણું છું તે માન્ય કરશો.

[પ્રેક્ષાની બરેલી એક થેલી કહાડી તેમાંથી નાકાર આવે છે તથા બાકીની થેલી પાછી મુકે છે. ભીખી ને ભીખી એક એકનું નાકોડું નોચે છે.]

ભાળનાથ-(ખાતો ખાતો ઉઠીને સ્વગત) હા! પૈસા! સોનું? રૂપું? (પાછો ખાવા માટે છે.)

શાભાગચંદ-ભાઈ ભીખા, અંહીથી ભાડે પહોંચી જવાનો ટુકો રસતો ખીજો છે ?

ભીખી-હા જી એવ્યા ડુંગરા ઊપરથી અડધો ફેર પડેલો. પણ રહતો હારો નથી.

ભાળનાથ-(સ્વગત) હું એની અપ્પર રાખતો રહીશ.

શાભાગચંદ-કેમ સારો નથી ? વાટ તો છેની.

ભીખી-બધું હારું છે, પણ બે ત્રણ વરહ થયાં ચોરાણું મળેલું.

ભીખી-ને જુતનોખી ભે દેખું હઉવે!

શાભાગચંદ-ચિંતા નહીં, ચોર અને જુતને હું પહોંચી શકીશ. મારે ઘોડે તૈયાર રેખાવો; હું એજ વાટે જઈશ.

ભાળાનાથ-(સ્વગત) હું એની સંગે જઈશ. એની પુઠે જઈ એને—

ભીખી-વાર ત્યારે ટુંકે રહેતે જવાના છે તો હવારે જાણે મહારાજ રાતે એ રહેતે જવાનું ઠીક નહીં.

ભાળાનાથ-(સ્વગત) હું એને—પણ નાના હું કેવો કુર પાપી કે જ્યોએ હમણાંજ મને સહાયતા આપી, જ્યોનું અજ હજીતો મારાં મો-હમાં ને દાન હાથમાં છે, તેજ્યોનાજ મેહેમાનને છુટવાનો વિચાર કરે. જ્યો! કેવું દુઃખ!

શાભાગચંદ-તમે ફોગટ ખીંછાછો. હું રાત્રે રહીને કાલે ટુંકે માર્ગે જાઉં તે તો રાત્રેજ લાંબે માર્ગે જવા દાખલ થયું. મારે એક ભામિયો હથેલો ખસ.

ભાળાનાથ-(સ્વગત) આ પાપી કર્મથી આઘો જવા અગાઉથીજ ના-સી જાઉં. (નહાસી જવા કરેછે.)

શાભાગચંદ-એહો! પેલો મજૂર ઊતાવળો જાય છે. કદાચ તે મારો ભામિયો થશે. (ભાળાનાથને અટકાવી) બાઈ ક્યાં જાઓછો?

ભાળાનાથ-સામા ડુંગરા ઉપર.

શાભાગચંદ-એહો! ત્યારે તો મારે પણ તેજ રસ્તે જવું છે; તમે મારા ભામિયા થઈ મને—

ભાળાનાથ-હું? હું?

શાભાગચંદ-તમે મને મારું ખતાવશો તો—

ભાળાનાથ-હું? નહીંજ માફ કરો—

શાભાગચંદ-હું તમને તમારી મેહેનતના બદલામાં પેસા આપીશ. (થેલી ખખડાવેછે.)

ભાળાનાથ-(સ્વગત) કેવી લાલચ! (મોટે) હું? નહીં. હા. તમારો ભામિયો થાઉં?

શાભાગચંદ-તું આનાકાની કરે છે? બહા માણસ, તારી ચીથડે-હાલ સ્થાતિના વિચાર કરી મારું કામ જ્યાં તને મેહેનત નથી પણ લાભ છે તે ના નહીં પાડ.

ભાળાનાથ-હું ઉપકાર સાથે માન્ય કરું છું. સાહેબ.

શાભાગચંદ-ચાલ બાઈ ત્યારે મારો ઘોડો બહાર કહડાવ.

ભાગનાથ—(જતાં જતાં સ્વગત) ઇશ્વર ! મને પાપમુક્ત કરજે !

[જયછે.

ભીષ્મ—(ભીષ્મીને) નહીં નહીં એને વારવો જોઈએ ? કોની હાથે જવા નિકળેલો ? રહતામાં તેને પાછું જાહે.

ભીષ્મી—નહીં ભીષ્મ. જવા દે બિચારાને. જોને પાંચ પૈડા કમાવા દે. કાલે તો અંહીથી કહાડી મેળવાના તો છેલ્લે દહાડે બિચારાને મજૂરી મળે ! તો એક દહાડે એની બાપડી ને છોકરી પેટ ભરીને જમહે તો ખરાં !

શોભાગચંદ—ભાઈ ભીષ્મ, ભીષ્મી બાઈ, આમ્મા લડીશું.

ભીષ્મી—વેહેલા વળજો હાથ. (ભીષ્મ ને શોભાગચંદ જાયછે.) બહુ હા રા માણુડ ! પટ દેવી કે મોહિર પકડાવી દોધી. હુનાની જો ! ખરું હુનું એવું ? (ધસી જાયછે) ઉની ઉની લાગે ! નપણુ એવું ! એવો કોણુ આવે ? આપો, આપો છ.

[પ્રાણજીવન આવેછે.

પ્રાણજીવન—બાઈ, બાકાંના રસ્તા ઉપર ભીષ્માનું પીટું કહેવાય તે ક્યાં છે ?

ભીષ્મી—તે આજ રહ્યુંજી. હજીવે.

પ્રાણજીવન—ને પીકાંની પાસે ધર્મશાલા છે તે ક્યાં રહી ?

ભીષ્મી—આહું ? પાહેજ છે.

પ્રાણજીવન—ભીષ્મી ક્યાં છે ?

ભીષ્મી—એએ આવહે ! હું ભીષ્માની ભીષ્મી થાઈ. ધરમહાલામાં જઈને કપડાં ઝીતારો. હામન ગાલ્લીમાં છે ?

પ્રાણજીવન—ચિંતા નહીં. ભીષ્મા સાથે મારે કામ છે.

ભીષ્મી—પણ વારમાં તેડી લાઈ—ભીષ્મા ભીષ્મા હોત—

[હાંકે મારતી દોડી જાયછે.

પ્રાણજીવન—અંહી આ ધર્મશાળામાં કરવા અને પીકાં આગલ ભાગ કહાડવા મને કહેલું છે. અંતે હવે મારા દમે દમ લેનારા આ દેશાટનના છેલ્લા આવશ્યે અને માં બાપનો ભેટો કરવાની આતુરતા ફલદ્રૂપ થશે. પંદર વર્ષ એમનાથી હું વિષ્ણુટો થયો છું ને નથી મારી ખપ્પર એમને કે એમની મને. નોકરીએથી પાછો વળતાં મારા કચ્છાળ કાકા શોભાગચંદ મારા તાતની ઝાળમાં નિકળેલા જાણી હું પણ એજ ધર્મને કાજ નિકળ્યો છું. મારા કાકાને ધરથી મને આપેલો આ પીકાંની છાંવણી મળી છે.

[ભીષ્મ ને ભીષ્મી આવેછે.

ભીખી-ભલે પધાર્યા બાઈ. તમે ક્યાંથી આવેલા ?

પ્રાણજીવન-હું વડોદરેથી આવ્યો છું.

ભીખી-વડોદરાના સીર બંદીના નાયક (ખીસામાંથી કાગળ કઢાડી શરણાંમું વાંચિએ.) પ્રાણજીવન તમે છો ?

પ્રાણજીવન-હા.

ભીખી-ત્યારે તો તમારેજ આ કાગળ આવેલો દેખું ?

પ્રાણજીવન-મને આપો. એ કાગળની હું આતુરતાથી વાંચ જોઈ છું.

ભીખી-(ભીખાને સ્વગત) પણવા બણવાનો એણે જો!

પ્રાણજીવન-(વાંચીને) હા! કેવી વંધામણી? ભીખાબાઈ તમે કોઈ એક વ્રધ અને કુલીન માણસ, કદમાં હોશ પણ જરો, થોભીઆવાળો, બારે વિપત્તિ વચ્ચે છુપાતો ફરતો દોડો છે?

ભીખી-એતો બરાબર ભુતની ઠંધાણી મળી! તેનું નામ ?

પ્રાણજીવન-તો તેણે બદલું નહીં હોય તો ભાગનાથ છે.

ભીખી-બરાબર. અમે તેને ભાજો ભૂત કહીએ છીએ.

ભીખી-બહુ નકારો માણહ! બાઈ, તેની હોય કામ પાડતા રખે!

પ્રાણજીવન-તેનું બુદ્ધિ ન બોલશે. તે માણસ પરણેલો છે ની ? તેની જિને આગળાછો ?

ભીખી-હું તે તો દેવી છે; ગાય જેવી ગરીબ છે.

પ્રાણજીવન-(સ્વગત) આપડી મારી માતા! હું ક્યારે તને મળીશ ?

ભીખી-(ભીખાને સ્વગત) બાઈના ડોળો કેયે તેનીમાં થોડો દેખું

ભીખી-(ભીખાને) એ હપઈ લોક એવાજ હોય. હજીવે!

પ્રાણજીવન-બાઈ, તે ભાગનાથનું કેકાણું તમે જાણોછો ?

ભીખી-આલ્યો પહોળું કુંગરો દેખાય ની ? તેની માલેલી કોરે એક ઝુકો છે તેમાં હુપડું બાંધી રહેલો. કાલે એટલુંએ નથી રહેવાનું. કાલે તો તેને કઢાડી મેળવાનો હું! હજીવે!

પ્રાણજીવન-(સ્વગત) હે! પરમેશ્વર! હું ત્યારે કેવો વેળાસર આવ્યો છું!

ભીખી-ભાજો ભૂત અબધડી અંહીથી ગયો.

પ્રાણજીવન-ભાગનાથ! તે અંહી હતો ?

ભીખી-તે કોઈ અજ્ઞાણના ભામિયો થઈ ગયેલો પણ હુલામત પાર, હિતારે તો હાઈ તો!

[ગડગડાર અંજ બીજલી થાયછે.

ભીખી-એણે વરસાદ આવે છે ! જમાદાર હાએબ, પહણે ધરમહા-
ગામાં જઈને લૂગડાં ઊતારે.

પ્રાણુજીવન-નહી. મારે હમણું તો સંધ્યજ વિદાય થવું છે પણ તેના
બદલામાં આવતી કાલે તમારી પાસેની ધર્મશાળામાં ઉતરવાનું આજથી
બ્યાનું આપું છું. ભાઈ ભીખા, પાછો વળતાં આવતી કાલે હું મારા કુટું-
બનાં ચાર પાંચ જણાંને તમારાં પીઠાંમાં લઈ આવીશ. તેઓ સર્વેને મારે
તમારા ગામમાં મળી આવે એવાં ઉત્કૃષ્ટ મિથાન તૈયાર રખાવજો અને
તેના બ્યાનામાં આ દસ રૂપૈયા રાખશો.

ભીખી-(ભીખાને સ્વગત) આવતી કાલે ! ને તેના દહ રૂપૈયા ! મેં
કહ્યું ની કે એ પરણવાની પેતરણમાં છે ?

પ્રાણુજીવન-ને હવે મને જોળાનાથના હુપડાંવાલા કુંગરનો માર્ગ
દેખાડશો ? (ગડગડાટ.)

ભીખી-(સ્વગત) હાથે કરીને ભૂતના મહાને જાય, ને આવી અંધારી
રાત્રે, આવાં તોફાનમાં ! (ગડગડાટ.)

ભીખા-મહારાજ ખમા કરો. તોફાન જારી વાઈ આવેલું.

પ્રાણુજીવન-મને ઓઠી કરો નહી ; ગર્જના અને વીજળીથી આ સા
મેના કુંગર ફાટી મને ગળી જશે તોપણ જો પવિત્ર કર્મ કરવા હું નિકલ્યો છું
તેમાંથી પાછો હઠીશ નહીં. [જોરાવર તોફાન વચે જાય છે.

પ્રવેશ ૨ એ.

સ્થળ-એક કુંગાલ ઝુપડું.

[ઝુપડાંનાનું રાત્રરચિલું કુંગાલ દીસે છે. માટેલી ઓરડી-
માં લક્ષ્મી સુતેલી છે. તોફાન વીજળી ગડગડાટ અને
વર્સાદ થાય છે.

પ્રેમકુંવર-(એકલી) આ પ્રચંડ પવનાધ્રાતના સુસવાટા આજો
કુંગરનો કુંગર ડોલાવે છે અને તોપણ મારા પતિ જોળાનાથ કાલના
પાછા ફર્યા નથી. મજ્જુરી મળી નહી હશે, કોઈ સહાય થયું નહીં હશે,
અને આત્મી હાથે આવવાનું મન આજનું નહીં હશે. પરંતુ જો આજે પણ
એઓ ન આવે, આજે પણ જો કાંઈ આવવાનું ન લાગે તો મારું અને

મારી સુકુમારી લક્ષ્મીનું શું થયે ? (ગડગડાટ અને તોફાન) તોફાન માથે આવ્યું છે. રમે લક્ષ્મી ખીલીને જાગી ઊઠે ! પોલી રહેજે હે ! ચંદ્રબદ્ધના બાળક ! અને તારું પેટ ભરવાને અશક્ત તારી માતાને તારા ભૂખ્યા પેટના રેવાના મહા સંકટમાંથી ઉગારજે. મારે પુત્ર પ્રાણજીવન ક્યાં હશે ! આ-હા ! એ મારા કુળદિપકને હું ક્યારે ભેટીશ !

[સીવવા બેસે છે. તોફાનથી બારણું શીટીને તુટી પડે છે જેની દ્વનિથી ખીલાના બપર સુતેલી લક્ષ્મી ચીસ પાડીને જાગી ઊઠે છે.

લક્ષ્મી-માતા ! માતા ! (ખીલીકની મારેલી પોતાની માના ઝાળામાં દોડી આવતી) ઓ ! કોણ આવો રે ! માતા ! એ શું થયું ?

પ્રેમકુંવર-ડર નડી પુત્રો. એતો જુપડાંનું બારણું તારા પિતાએ ગો-ડવીને મૂકેલું હતું તે પવનનાં બળથી તુટી પડ્યું છે. (જરાવર તોફાન.)

લક્ષ્મી-ઓ ! હું છળું છું ! મા તું મને બાઝી રહે !

પ્રેમકુંવર-કુમારી; એમાં ખીલીવાનું શું છે ? તારા બાપા આવીને એ બારણું પાંચું સમું કરશે- (તેને સુવાડ્યા પછી સ્વગત) અરે ! હવે એ આવવાનું માંગશે તો હું શું આપીશ ! (રહે છે.)

લક્ષ્મી-મા મને ઊંધ નથી આવતી. ઠંડી બહુ લાગે છે. ઓ ! મા ! મારું અંગ ધુલે છે !

પ્રેમકુંવર-(ધબરાટમાં ઊઠીને) હે ! જગદીશ ! હવે હું શું કરું ! ઘરમાં અગ્નિ પણ નથી કે મારી કમનનયણીની તાણડ મટાડું. આવ પુત્રી મારાં લૂગડાની ઉણતારના આશ્રય લે. (તેને પોતાનાં લગડાંમાં ઢાંકે છે.) પણ એ બહાર ગડબડ શું છે ? કોણ આવે છે.

લક્ષ્મી-અરે ! એતો પિતાજી છે.

[જ્યાંખંધ રસોઈની સામગ્રી લઈને ભોજાનાથ આવે છે.

પ્રેમકુંવર-પ્રિય પતિ, આપે પધારી મને આનંદો કરોજે.

ભોજાનાથ-હં ? હં ? ઠીક, ઠીક.

લક્ષ્મી-બાપા હું તો ગર્જનાના કડાકાના ત્રાસે બહુ કંપી હતી.

ભોજાનાથ-હં ? ખીલીકણુ છેડી !

પ્રેમકુંવર-પણ ભોજાનાથ આપ વિકળ કેમ દેખાઓ છો ? આપને શું થયું છે ?

ભોજાનાથ-મને શું થયું છે ? કાંઈએ નથી થયું.

પ્રેમકુંવર-ત્યારે હતું શું કે આપ બે દિવસે આંગ્યા ?

ભોળાનાથ—તે દિવસે આજ્યો એ ખરી વાત છે. પણ મને કંઈ થયું નથી.

પ્રેમકુંવર—ઓ! કેવું યથાર્થ કહ્યું છે. અમારે માટે કાંઈ સહાયતા મળી છે ?

ભોળાનાથ—સહાયતા શું પુછે છે ? તો પેલી ટોપલીમાં.

પ્રેમકુંવર—હે ઈશ્વર ! આ શી લીલા લેહેર ! પતિ, આ ધાન્ય સમૃદ્ધિને માટે આપણુ કોના આભારી છીએ ? કદાચ આપનો પ્રેમ, આશુ, આજીવનથી આ સુકાળ ભરપૂરપણું થયું હશે. આપ લક્ષ્મી અને પાડ માનીએ—

ભોળાનાથ—સુખ રહે ! પાડ શનો માને છે ! (ધબરાટથી) વેહેતી યા કાંઈ શીરામણ આપ. હું થાકી ગયો છું. મારા ગળામાં આગં બળે છે. તરસે બહુ તળસું છું. મારું લોહી ઉકળી આવ્યું છે. કાંઈ પણ આપ.

પ્રેમકુંવર—સંધલું તૈયાર છે. જરૂર આપને બહુ સેહેવડું પડ્યું હશે.

ભોળાનાથ—(ધબરાટથી) સેહેવડું પડ્યું ? મને ? શેનું ? છટ છટ ? હવે આપણને ખમવાનું શેનું ? સુખી થા પ્રિયા ! સુખી થા. પેલી ટોપલીમાં તાજું દુધ છે. થોડું લાવ મારે માટે. તે પીધાથી મારામાં જીવ આવશે.

[પ્રેમકુંવર દુધનો લોટો લાવે છે, ભોળાનાથ પીવા સાફ માંદોડાં લઈ લઈ જઈ અચ્ચુચ ધબરાટથી પાછું મુકી દે છે.]

પ્રેમકુંવર—પ્રાણનાથ, આ દુધ માર્ગને પીતા નથી ? આપે હમણાં જ કહ્યું કે—

ભોળાનાથ—તરસ ઘણી લાગી છે. મને એક ગોટ તાજું પાણી પા.

લક્ષ્મી—(દોડીને પાણી લાવે છે.) હવે પીતાજી. પણ વાત આપને કાંઈ વાગ્યું છે ? આપના હાથ ઉપર લોહી લાગ્યું છે.

ભોળાનાથ—(ધબરાટથી પાણી પીતું અધુરૂં મુકી ને) લોહી ? ક્યાં છે ?

પ્રેમકુંવર—એમ કેમ ? ભોળાનાથ ? આપને કાળે ઘાવ કર્યો ?

ભોળાનાથ—કાંઈ નહીં કાંઈ નહીં. એતો ડુંગરા ઉપર ચક્રતાં પગ છટક ગયો અને ફસડઈ પડવાથી મારો હાથ છોલાયો. મને તાઢ વાય છે ! કાંઈ ઝાઢવાનું લાવ પ્રિયા.

પ્રેમકુંવર—ક્યાંથી લાવું ? કાંઈ નથી !

ભોળાનાથ—નિશ્ચિંત રહે. શાંત થા પ્રિયા. આપણું ભાગ્ય પાછું ઉદય થયું છે, અને તારું ખીલતું સૌંદર્ય તું પાછું જોઈશ. કાલે આપણે આ કંઠ ગાત રહેઠાણ છોડી જઈશું.

પ્રેમકુંવર—કાલે ? શું કહોં છો પ્રાણના પ્રાણ !

લોળાનાથ—મેં કદ્યુ નહીં કે આપણું ભાગ્ય ખીલ્યું છે ? કાલે આપણુ કોઈ મોટા શેરમાં જઈશું. સુરત જઈશું, કદાચ મુંબાઈ જઈશું.

પ્રેમકુંવર—એ તો પુત્ર પ્રાણજીવનથી વધારે ને વધારે આધે જવાનું થશે.

લોળાનાથ—તે વધારે સારું થશે. પ્રાણજીવન મારે મન મુવેલા છે મને ધિક્કારવાને એને પણ તારા કાકાએ શિખવ્યું છે.

પ્રેમકુંવર—નાથ, એ શા દુરવચન ! પણ આપણુ દુર દેશાંતરે નિર્વાહ કરવાનું ખર્ચ ક્યાંથી લાવીશું ?

લોળાનાથ—ખર્ચની શી તંગી છે ? આજ આપણને પુણ્ય મળ્યું છે હવેમ સદા રજાશે. જો આ નગરી. [સોનું રૂપ ખખડાવી દેખાડે છે.

પ્રેમકુંવર—હૈ ! દાનસુર દાતા ! આ કેવું સુભાગ્ય ! પ્રાણનાથ, આ દ્રવ્ય કોણે આપ્યું ?

લોળાનાથ—એ—એ—મેં—મને મળ્યું.

પ્રેમકુંવર—જડ્યું ? માર્ગમાં ? મક્ત મળ્યું ?

લોળાનાથ—એમાંના અડધા પૈસા આપણા નિર્વાહને માટે રાખીશું. ને અડધું દ્રવ્ય—લક્ષ્મીની મારા ઊપર સદાની અપ્રસન્નતા તો નથીજ. દેવ જેમ કૃપાળું હોળા કાઢે છે તેમ સુખકારક મોહામજાકાટ પણ દેખાડે છે. સોના રૂપાના સાજવાળી નગરીમાં તું મને જવા દે અને જો કે હું કેવો સત્વર સંપત્તિ મેળવું છું.

પ્રેમકુંવર—ધ્યુતશાળામાં કે ?

લોળાનાથ—ચુપ કોઈ આવે છે. આ સીધું સામન ઊંચું મૂક. દ્રવ્ય છુપાવી દરિદ્રતા ધારણ કર. ધન મળ્યું છે તે કોઈને કહીશ નહીં.

[પ્રેમકુંવર સીધું સામન ઢાંકે છે—લોલીદાસ ભિખારી હાલ-તમાં સાધુને વેશે આવી દ્વારે ગાવા ઊભો રહે છે.

ગાયન.

લોલીદાસ—“દેખો રે એક બાળા જોગી.

દ્વાર મેરે આયા હેરે—ટેક.

બાગમખર પીતાંખર શામે શેશ નાગ લપટાયા હેરે

માયે વાકે તીલક ચંદન જોગી જગા બદાયા હેરે—દેખારે.”

[લક્ષ્મી નહાશોને માળા ખોળામાં ભરાય છે.

પ્રેમકુંવર-એતો કોઈ ગોસાંઈ ભાખ માંગવાને આન્યો છે.

ભાજાનાથ-એને બહાર કહાડો !

લોભીદાસ-દ્યો હે અનદાતા ! દુઃખીને દાન !

લક્ષ્મી-બિચારો કોઈ અતિથે લાચાર છે.

લોભીદાસ-અંબે, કૃપા કરો ! પ્રભુ તમને ઘણું આપો !

ભાજાનાથ-પાછો વાળો. એ સાધુને અંહી આવવા ન દ્યો.

પ્રેમકુંવર-આપણુ કરતાં એની બહુ દુર્દશા થઈ છે. અને તોપણ આપણું કરતાં એ અવદશાને એણે પાત્ર હશે. એને કાં ન દાન દેય ?

ભાજાનાથ-ગોસાંઈ રસ્તો લે. અંહી પૈસા નથી. (ચુસ્તાથી)

લક્ષ્મી-બાપા એને બાચકો લોટ આપું ? બુદ્ધિ મરવું કેવું દુઃખદાયક છે !

ભાજાનાથ-છાનો રોડ ! નહીં તો તમા બધાનો લોટ થઈ જશે.

પ્રેમકુંવર-દેવે પ્રસન્ન થઈ આપણને હમણાં જ દ્રવ્ય દીધું છે તો—

ભાજાનાથ-મોહાકું શોવ ! ચુપ !

લોભીદાસ-કૂર, દયાહીન માનવી ! આ દેવી તારી જિંથવાને ચોગ્ય નથી.

ભાજાનાથ-(આગળ જઈ) હે ! ગોસાંઈ ! તો તું તારું અંહીથી કાળું નહીં કરશે તો—કાણુ ?

લોભીદાસ-ભાજાનાથ ?

ભાજાનાથ) લોભીદાસ !

પ્રેમકુંવર)

ભાજાનાથ-(ભારે ક્રોધપૂર્વક) દારણુ દેવ ! તારો છવ લઈશ. (તેના ટોટા પકડીને) લોભીદાસ, લોભના તારાં પાપી દાસપણુંએ મારો નાશ કર્યો છે, તેના પેરમાં તું વ્યાજબી શિક્ષાને અર્થે અહીં આન્યો છે.

[તેના માથામાં એક વાંસ લઈ મારવા બચે. લોભીદાસ સાંભળે થાય છે. પ્રેમકુંવર વચ્ચે પડે છે. લક્ષ્મી રહે છે.]

પ્રેમકુંવર-રાજા ! રાજા ! હે નાથ ! ખમા કરો ! કરી લોહી કહાડો નહી ! જીવહત્યાના પાપથી ડરો ! આ અધમ પાપીની સ્થિતિ સંભારો ! જુવો દેવ એની પોતાની મેલે શિક્ષા કીધી છે. રે ! ખુનનો બદલો ખુન છે !

ભાજાનાથ-(ઘભરાટમાં) ખુનનો બદલો ખુન !

[શિથિલ થઈ પડી બચે તેના હાથમાંના વાંસ પડી બચે—
તે લક્ષ્મી કંચકી કાંચે મેલે છે. પછી પોતાના આપને વળગે છે.]

લોભીદાસ—તાહાડ જાએ રૂએ, ને આદત જાય મુવે, તે ખરેખર છે. કાળજી સર્વ ક્રમણ તારા ઉપર નિરર્થક નિપજાય છે. કાળજીની અનેક વિઠમણ વચે તું જીવોને તેવો નિર્ધય રહ્યો છે. મને મારીને તું શું લાભ મેળવવાનો છે ? મને તો દૈવજ માગ્યો છે. પંદર વર્ષના અસહ્ય કષ્ટોએ પાછા સમસ્થિતીમાં આપણને મેળવ્યાછે. દૈવયોગને આધીન થા. મને પાછો મિત્ર મારી લે. મને સહાય થા.

પ્રેમકુંવર—મિત્ર ! દૈવની નિંદા ! મિત્રતાની સ્નેહ સંબંધી પવિત્રતાનો આ શો અનર્થ !

લોભીદાસ—દેવી, તમારા ઉપદેશની વેળા વિતી ગઈ છે, હું બાધ લેવા આજ્યો નથી. હું ઠંડીએ અને જુએ મરું છું. હે કૃપાદેવી ! ધર્મના તમારા આ ધામમાં એકજ રાતના ઉતારાનો મને આશ્રય આપો.

પ્રેમકુંવર—વહનભ ! ભાગા !

ભાગાનાથ—પ્રિયા તારું ગમતું કર.

પ્રેમકુંવર—આપો લોભીદાસ. પતિની આજ્ઞા છે. આ કળકળાદી ચડણ કરો. પુત્રી લક્ષ્મી, ચાલ અંદર. અડી આપણું કામ નથી.

| પ્રેમકુંવર લક્ષ્મીને લઈ જાય છે.

લોભીદાસ—(એકદમ ખાવા પીવા ખેંસી જાય છે.) મારે પણ દેવીઓનું કામ નથી. હે ! હે ! આ કેવી આજ્ઞાદાની ! ભાગાનાથ તું દોસે છે તે વો નિર્ધન નથી ! આહા ! કેવું ધાડું દુધ ! ભોલા મિત્ર તું સુખી છે ! ને સદા સુખી રહેજે ! હું તને સુખની ચાલો આપીશ. પણ—અરે ! ઉત્તર કેમ નથી દેતો ? બાધ ભાગાનાથ હજી જલ છોડતો નથી ? હજી મારી સાથે પટ રચના કરે છે ?

ભાગાનાથ—નહી, લોભીદાસ, તારાં પાપે તને હેઠા પાડ્યો પછી હું તને વધારે શું કરીશ ?

લોભીદાસ—ત્યારે તું ચીહીરડાયલો ને જલતો કેમ બેઠો છે ?

ભાગાનાથ—મારી પ્રિયાના એકજ વચને મને અસ્વસ્થ કીધો છે. આ ! તે બોલી કે ખુનનો બદલો ખુન છે. આ ! કેવું સાચું રમરણ !

લોભીદાસ—સત્ય છે મિત્ર, તારી દયાલુ સ્ત્રીના દેખાવજ મારા હૃદયમાં તારો દરિદ્રતા વિશે દયા ઊશ્કેરે છે. મારે પોતાને વિશે મને વિચાર નથી. મારે તો માત્ર વેળાની વાટ જોતાં ખેસવું છે. તે વેળા આવવા દે, તક મળવા દે, અને હું કેવો સુખી થાઈ છું તે દેખાડીશ.

ભાજાનાથ-શું? કેમ ?

લોભીદાસ-મને એક ભેદ મળ્યો છે.

ભાજાનાથ-ભેદ ?

લોભીદાસ-સુખની છુપી સાવી મેં શોધી કહાડી છે. આપણે હારેલા જુગારી છેવે, પણ કેટલાક જુગારીઓ સદા જીતેછે. આપણ કાચા જુગારી હતા, પણ કદી હારે નહીં તે પાકા જુગારી છે. ખરા જુગારીના તે સદાના જયવંતપણાની સાવી મને મળીછે. હું પેઢીઓની પેઢીયો બાધ જવાને મા-મથેવાન છું. હું મુ'બદ્દ જવા નિકલ્યો છું.

ભાજાનાથ-અને મેં પણ મુ'બદ્દ જવાની મારી ધારણા હમણાંજ પ્રે-મકુ'વરને કહીછે. આપણા વિચાર કેવા મળે છે ? મારા પુરાણા મિત્ર, વાઝ અને સુખની સાવી શો મળીછે ?

લોભીદાસ-એક કોઠી રૂપિયા આપે તોએ તે વેચું નહીં.

ભાજાનાથ-મને પણ નહીં ? તું હમણાંજ મને કહેવા જતો હતો ને ?

લોભીદાસ-ખરું. હું ધારતો હતો કે મેં તને જુકસાન કરવું તેન' બદલામાં આ છુપો ભેદ તને કહીશ. પણ તારો શત્રુબાવ જોઈ હું એ વિચારથી પાછો હટું છું.

ભાજાનાથ-ક્ષમા ! પેહેલો મનસ્તાપ મુજમાંજ મરી ગયોછે.

લોભીદાસ-પણ તારી પેમકુ'વર મને ધિક્કારેછે તે ?

ભાજાનાથ-તે પ્રાણપ્રિયા મારે વશ છે. તેજો કશો બાધ ન જાણ.

લોભીદાસ-પણ હજી એક બાધ નહેં. મેં મેળવેલો ભેદ મૂલ્યવાન છે પણ પાસે પૈસા ન હોવાથી તેની યોજના કરી શકાતી નથી.

ભાજાનાથ-પૈસા ! કેટલા જોઈએ છે ?

[પાતાના આજીવા પૈસા ખખડાવે છે]

લોભીદાસ-ઓહા ! ત્યારે તો આપણો ભાગ. પણ મિત્ર તું એ ક્યાં-ક્યાં લાગ્યો ?

ભાજાનાથ-(ગભરાટમાં) ગમે ત્યાંથી. પણ રહે. આ ગડબડ શું ?

[પૈસા સંતાડેછે.]

લોભીદાસ-શું ? મેં તો કાંઈ સાંભળ્યું નથી. આપણે રાતો રાત અં-હીથી નોકની પડોએ.

ભાજાનાથ-આ દ્રવ્ય મને અહીંજ મળ્યું છે અને જો તું બે દહાડા થોભે તો—

લોભીદાસ—નહીં ભાજાનાથ હું બિપ્પારી હાલતમાં આંચો છું. નગત મને નિંદે છે. સર્વ લોભી ધિક્કારની આંગળી મારા ભણી કરે છે. ધુવડ અને વનવાગોળોની પેઠે દિવસે હું સંતાપ ખેસું છું ને રાત્રીએ નહાસતો કરું છું. કેમકે હું જ્યાં જઈ છું ત્યાં મારા ઉપર લોકો શંકા લાવે છે. ને કોઈ ખીજના પાપને સાર પ્રજાના વેહમનો વગર વાકે હું ભાગ થઈ પડવાનો ભય રાખું છું. જેમકે અહીં આવતાં હમણાંજ મેં એક ઘોર કમંની અધમ ઈલાણીએ માર્ગમાં દીઠી છે ને મારી ખાતરી છે કે કાલ પરોઢિયું થતાંજ એ કોઈ પારકાના કરેલા પ્રાણધાત સારું હું નિરપરાધી માર્યો જમરા.

ભાજાનાથ—પ્રાણધાત ? તેં જાણ્યો ?

લોભીદાસ—હા ભાઈ. અંહી ડુંગરા વચ્ચે પ્રવાસ કરતાં ટુંકી વાટ લેવાને આ માર્ગે આવ્યો તો પથ્થરને મટોડાંના એક ઢગલાની ઠોકર લાગ્યાથી હું તે ઉપર પડ્યો. જાણી છું તો ઢગલાનો તળીએ એક લોહી લોહાણ મુડું.—

ભાજાનાથ—સાવધ ! સાવધ !

લોભીદાસ—કેમ ? તું એ વાત જાણે છે ?

ભાજાનાથ—ને તેં એ મુડું શાધી કહાડ્યું ?

લોભીદાસ—હા. એ પ્રાણહત્યા તેં કરી ?

ભાજાનાથ—લોભીદાસ મને ના પુછ. આ પૈસા તેનાજ છે. બીપ્પાનાં પીઠાંમાંથી હું તેના ભામિયો થઈ તેને ટુંકો માર્ગ ખતાવતાં તેને અંહી આણી, તેના પૈસા લુટી તેને ગે—ઓ ! (પોતાના હાથ ઉપર લોહી નજરે પડે છે અને બેલતો બંધ પડે છે.)

લોભીદાસ—મિત્ર, હજી તારા લોહીના ડાઘ ગયા નથી, હજી તે મુડું માર્ગમાં પડ્યું છે.

ભાજાનાથ—અરે રે ! ચાલ. રાત્રીનું અંધારું છે તેટલે મુડાંને વધારે અગમ્ય જગાએ સંતાડીએ. મારું આ નીચ પાપ ઠાંકવામાં સહાય થા.

[જવા માંડે છે. વાટમાં લક્ષ્મી આવે છે.]

લક્ષ્મી—પિતાજી ! માએ આ દુધ—

ભાજાનાથ—નથી જાણવું ! અમે બહાર જમ્યાં છે. અમારે કામ છે. તારી મા પુછે તો કેહેજે કે બીપ્પાના પીઠાંમાં કામે ગયા છે.

લક્ષ્મી-મને એક બકી નહીં લેશો બાપા ?

ભોળાનાથ-હમણાં નહીં. ખસ વચમાંથી.

[તેને તરછેડીને જાય છે. તોશાન, ગડગડાટ, વીંજલી.

લક્ષ્મી-હા! કેવું તોશાન! મને બહીક લાગે છે. માને બોલાવું કે (પ્રાણુજીવન આવે છે.) એ કોણ?

પ્રાણુજીવન-બહીશ નહીં. (તેને પૈસા આપે છે.) મને કેહે આ મોંઘે ક્યાં જવાય છે ?

લક્ષ્મી-ભાઈ.

પ્રાણુજીવન-ત્યારે આ સુપડું ભોળાનાથનું છે ?

લક્ષ્મી-હા જી. આપા ડુંગરા વચે અમેજ રહીએ છેયે.

પ્રાણુજીવન-અને મારા—ભોળાનાથ ક્યાં છે ?

લક્ષ્મી-એઓ હમણાંજ બાહાર ગયા.

પ્રાણુજીવન-અત્યારે ! આવી રાત્રીએ ?

લક્ષ્મી-પોતાના નિર્વાહને માટે રાત્રે રખડવાની એમને નવાઈ નથી મહારાજ.

પ્રાણુજીવન-(સ્વગત) હે દુર્ભાગ્ય ! મારા પિતાનો આજો ભવ રાત્રીના ભટકવામાં ગયો છે અને હજી એમનું જીવણ ચાલે છે. (મોટે) પણ મારી—એમની સ્ત્રી ક્યાં છે ?

લક્ષ્મી-મારી વાહાલી મા ? એ તો પેલી આલીમાં છે.

પ્રાણુજીવન-(સ્વગત) વાહાલી મા ! ત્યારે એ શું મારી બેહેન ? (મોટે) કુમારી તું શું ભોળાનાથની પુત્રી !

લક્ષ્મી-હા મહારાજ. મારું નામ લક્ષ્મી છે.

પ્રાણુજીવન-(તેને કેડ પર લઈ સુખી લે છે.) નિર્દોશ જીવ ! ભાગ્યવંતી લક્ષ્મી !

પ્રેમકુંવર-(અંદરથી) લક્ષ્મી ? લક્ષ્મી ?

લક્ષ્મી-અરે જી ! જી ! (પ્રાણુજીવનને.) મુકો મને ! મારી માં બોલાવે છે. [દોડી જાય છે

પ્રાણુજીવન-(મોટેથી) આહા ! મારી પણ મા ! વૈયવંતી, અનુભવી, સંતાપી મા ! કેવાં પુન્યશાળી પગલાનાં કેવાં દૈવયોગી દર્શન ! પણ નહીં. હું એકાએક હજી છતો થઈશ નહીં. એ બાપુડીએ એટલી વેદના પેઠી છે કે મારા આપ્તાના સુખનું એને સાનંદ આશ્ચર્ય લગાડીશ.

પ્રેમકુંવર આવે છે.

પ્રેમકુંવર-(સ્વગત) એ ઢોલ અજાણ્યું આજુ છે ? (મોઢે) મહારાજ આપ અહીં વગર એાગએ આ મહુલીને પવિત્ર કરવાને પધાર્યા એ આશ્ચર્યની વાત છે.

પ્રાણજીવન--બાપ સાહેબ એક મહા બળવાન હેતુનું અહીં મને આ દ્રવ્ય થયું છે. આપ મને એાગએા છે ? (સ્વગત) એ ! માતૃભાવનું આ પ્રેમી ખેંચાણ કેમ અટકાવું !

પ્રેમકુંવર--આપણુ આગળ મળ્યાં છેવે. ? (યાદ કરતાં.)

પ્રાણજીવન--હા માતૃશ્રી તે આપના સુખનો સમય હતો.

પ્રેમકુંવર--સુખનો સમય મેં કદી દીઠા નથી. પણ એકવાર હું સુખી હતી કે જ્યારે મારા પુત્રને હું પોતાના પાસામાં રાખતી હતી. આહા ! તે હંધર જાણે ક્યાં પડ્યો છે અને હું માતાને કેમ વિસરી ગયો છે ! પણ જી તમને અસર થયેલી દીસે છે ? મારા આ મનોવેધક વચનથી તમને માથા લાગી છે. આપ ક્યાંથી આવ્યા છે ?

પ્રાણજીવન--વડોદરથી દેવી.

પ્રેમકુંવર--મારા પ્રાણજીવનનું ગામ ?

પ્રાણજીવન--માતા ! હું તેનાજ વર્તમાન લાગ્યો છું.

પ્રેમકુંવર--કહો ! સુખ વર્તમાન વેહેલા કહો ! તે કુશળ છે ? તે સુખી તો છે ? પણ અરે ! આપની આંખમાં આંસુ છે ! આપ રડો છો ? રખે કાંઈ સંકટ હોય !

[પાતે રડે છે]

પ્રાણજીવન-(રડીને) માતા, માતા, હું વધારે વાર કેમ સહી શકું ? જે પુત્રને સારું તું રડે છે તે હજી તને અનંત પ્રેમથી આજી છે ! તેનાં નેત્રોમાં તું નિરંતર વસે છે ! તે તને સદા દેખે છે ! તે તને જીવે છે ! તું તેને જાણે છે ! તે અહીં છે ! આ રહ્યા ! હું જ તે ! માતા, મારી વાહાલી મા મને તારા આશિષ દે !

[બેરે છે]

પ્રેમકુંવર-(તેના પાસામાં દોડી જઈને) પ્રાણજીવન ! હા તું જ પ્રાણજીવન ! મારા પ્રાણજીવન ! મારા સપુત ! મારા સુખ ! મારા આરામ ! મારા આધાર !

[મિલ બેરે છે ન રડે છે.]

પ્રાણજીવન--મધુરી માતા ! હવે ખેદ ન કર. તેં વીર પુરુષ પેરે સહન કરેલા સંકટોની હવે અવધી આવી જાણ. માતા હું તારે મોઢે સુખ, સંપતિ દ્રવ્ય લાગ્યો છું.

પ્રેમકુંવર—મારો પુત્રજ મારું દ્રવ્ય છે. પ્રાણજીવન, તું મને મળ્યો એ-
ણે મારે ખીચું કશું જોઇતું નથી. પુત્ર તું હવે અમને તથ્ય નહીં હો.

પ્રાણજીવન—કદી નહીં. વાહાલી મા, હું કદી તને છોડીશ નહીં.

[પછવાડે ભોળાનાથ આવે છે.

ભોળાનાથ—(સ્વગત) હે ! આ શું દેખું છું ? એનો પ્રાણ લઈ—

[કોહાડી લઈ ઘસવા જાય છે પણ લોભીદાસ પછવાડેથી આ-
વી તેને પકડી લે છે.

લોભીદાસ—(ભોળાનાથને સ્વગત) નહીં હમણાં નહીં. એક પુત્ર પ-
ત્રી તરતજ ખીચું ? પેલા મુડદાને ઝાડના ઝાડમાં સંતાડ્યું છે. તેના લો-
હીના ડાઘ પેહેલે ધોવા જોઈએ. [લોભીદાસ તેને ઘસડી લઈ જાય છે

પ્રેમકુંવર—પુત્ર તું અહીં કેમ આવ્યો ?

પ્રાણજીવન—માતા, લંબાણ વાત કરવાની આ પેળા નથી. વિષ્ણુરૂપ
ણાના આપણા આ લંબા અંતરમાં કાકા શાભાગચંદે મને બાપ કરત
વધારે વાહાલ જણાવ્યું છે. વરોદરેથી હું એમને ઘર આવ્યો તો એઓ આ
તરફ નિકળી ચુકવાની મને બાળ મળી તેથી હું અહીં આવ્યો.

પ્રેમકુંવર—પણ ત્યારે એઓ તારી આગળ આવવા જોઈએ. તે કેમ
નહીં મળે ?

પ્રાણજીવન—આવશે. કાંઈ ખીજ મેર ગયા હશે. પણ માતા હવે ચિંતા
કર નહીં. કાકાએ હમણાજ વશિયતનામું બનાવી મને દત્તક કરી લીધો છે.
દ્રવ્યનો વારસો સમ્રાજો મનેજ આપ્યો છે. તે સર્વ ધન તારું છે. માતા હું
તને તેડવા આવ્યો છું.

પ્રેમકુંવર—પણ આપણા સુખમાં તારી બેઠેન બાગીચણ છે.

[લક્ષ્મી આવે છે. બે બાજુપર બેઠેને લઈને

પ્રેમકુંવર—હા ! હવે હું પરમ સુખ પામી છું ! મારા ભોળામાં લક્ષ્મી !
મારા પાસામાં મારો પ્રાણ !

લક્ષ્મી—(છુટી પડી) માતા, બાપા બીજાનાં પીઠાં ભણી અત્યારે કેમ
ગયા હશે ! હું જરા જોઈ તો ખરી. [પાછી જાય છે.

પ્રાણજીવન—(હરખથી) વાહાલી માતા આપણ પ્રભાત યતાંજ વિ-
દાય થઈશું. રસ્તા પર્યંત પુરતા પૈસા મારી પાસે છે. એક હજાર રૂપૈયા
તો આ થેલીમાં છે. તે કરતાં વધારે મૂલ્યવાન ખત મારા ખીસામાં છે, તે

મારા બાપા ભોજાનાયના અપરાધનું માફીપત્ર છે. આપણું સ્વદેશમાં મારા પિતાજીને પકડવાનું હુકમનામું ઉપર રહ્યું હતું, પણ કાકા શોભાગચંદના લાગવગથો એમને બંદીમાંથી વિમુક્ત કરનારી રાજકુમારનું જાહેર નામું નિકલ્યું છે તે જો આ રહ્યું.

[દિખાડે છે.]

પ્રેમકુંવર-(હરખમાં જીભી યદ) ઓ ! શુભ વધામણી ! દીકરા રહે, તારા બાપા ભિખાનાં પીઠાં ભણી ગયા છે ત્યાંથી તેમને તેડી લાવું.

પ્રાણજીવન-તહીં માતા, હું જઈ.

પ્રેમકુંવર-ના, ના. તું અબણેયો છે તું અહીંજ રહે.

પ્રાણજીવન-વાર ત્યારે આપણુ સાથે જઈએ.

પ્રેમકુંવર-બાપુ હક ન કર. હું સત્વર પાછી આવીશ. લક્ષ્મી અહીંથી ખસીશ નહીં હો.

[જાય છે.]

પ્રાણજીવન-ખેલેન લક્ષ્મી, મને જરા લખવાને સાહો કલમ આપશો ?

લક્ષ્મી-હા, અપધડી.

[દાડી જાય છે.]

પ્રાણજીવન-મારાં માબાપને રાજ્યકીય ધામધુમથી લઇ જવાની ગોઠવણ કરે. ટપાલવાળાને પત્રિકા પહોંચાડું કે તે પ્રાતઃકાળે બે ઘોડાનેા રથ અહીં લઈ આવે. મીઠાં ભોજનની ભીખાને પણ તાકીદ કરે. બાપાની મા શ્રીનું જાહેરનામું કહાડી રાખું.

[કાગળનાં ખોલે છે-પૈસાની થેલી બહાર કહાડે છે. લક્ષ્મી કલમદાન લઈ આવે છે.]

લક્ષ્મી-લ્યોજી. ઓલી ઓલીમાં આ દીવા મુકું છું, ત્યાં લખવા બેસો. ત્યાં તહાડ પાતી નથી, વીજલી પડતી નથી, ને નીરાંતથી લખશો.

પ્રાણજીવન-ડીક કહ્યું.

[અંદર જઈને લખવા બેસે છે.]

લક્ષ્મી-માને બાપ આવે ત્યાં લગી હું દ્વારે દ્વારપાળ યદ ઉભી રહીશ. (પોતે બહાર ઉભી રહે છે. ગડગડાટ ને તોફાન ચાલુ છે.) ઓહો ! હજી તોફાન નરમ પડતું નથી ! માતા પિતા ક્યારે આવશે !

[ભોજાનાથ અને લોભીદાસ આવે છે.]

લોભીદાસ-(ભોજાનાથને) આ શું કેહેવાય ?

ભોજાનાથ-(લોભીદાસને) ઘરબાર માંડીને ખેંઠા છે !

લક્ષ્મી-છાના રોહો, છાના રોહો, ગડબડ ના કરશો.

ભોજાનાથ-કાં ?

લોભીદાસ-(સ્વગત) પૈસા ! (થેલી જાય છે.)

લક્ષ્મી-પેલા અબણેયા ગ્રહસ્થ લખવા બેઠા છે. ગડબડ ન કરશો.

લોભીદાસ-(ભોજાનાથને ઘસડી લઈ જઈ સ્વગત) દીકું કે! કેટલું ધન! કોઈ ગપ્પર છે હો!

લક્ષ્મી-એમણે મને પણ પૈસા આપ્યા છે. જુવો! પૈસા દેખડાવે છે.

ભોજાનાથ-તારી માએ કોઈ દ્રવ્યવાન પરોણાને ઉતારે આપ્યો છે?

લક્ષ્મી-પૈસે પૂર! પેલો થેલીમાં એક હજાર રૂપૈયા છે તે મારી માને, હમણાં જ દેખાડ્યા.

લોભીદાસ-અને તારી મા ક્યાં છે?

લક્ષ્મી-ભીખાનાં પીઠાં તરફ બાપાને તેડવા ગયાં છે.

ભોજાનાથ-(લોભીદાસને સ્વગત) એ એકલો છે?

લોભીદાસ-(ભોજાનાથને) હા, ત્યારે હવે સુકબું ન જોઈએ.

ભોજાનાથ-લક્ષ્મી, તું બહાર જઈને સામાં ઝાડ તળે જઈ ઉભી રહે, અને તારી મા દૃષ્ટિએ પડતાં જ અમને કહેવા આવશે.

લક્ષ્મી-તમેજ સામા મળવા જાએની.

લોભીદાસ-લક્ષ્મી, તું કલ્યાણગરી કુમારી છે. જા બાપાની આજ્ઞા માનવી જોઈએ. [તેને પાગોડું પકડી બહાર કહાડે છે-તોશન ચાલુ છે.]

ભોજાનાથ, હવે તક મળી છે. વેહેલો થા, એના પૈસા લઈ તરત જ આ પણે નાસી જશું.

ભોજાનાથ-એના પૈસા કરતાં એના કામાતુરપણાનું વેર મારાં અંગમાં અગ્નિને પ્રવૃત કરે છે. મદાન્ધ પ્રેમકુંવરનું પતિવ્રતપણું લુટનાર એ પ્રેમાંધને મેં જો છુટ લેતાં દીકા છે તેના દ્રેષને બદલો મારે હાથે લઈશ. (ખંજર લઈ ઘસવા જાય છે પણ પાછો હોં છે. ગડગડાટ) પણ એ શું થયું! મારા હાથ-કેમ ચાલતા નથી! મારી છાતી કેમ ધુન્ને છે! (ગડગડાટ.)

લોભીદાસ-હે ભોજા! હિમત છોડ નહીં! તારાં અંગ માટેલાં ચીકડાં જો! તારાં ભવિષ્ય જો! તારાં નિર્દોષ કુટુંબ ઉપર પડતો ભૂખમરો યાદ કર! અને લક્ષ્મીપતિ થવાનો આ લાગ ન છોડ. (ગડગડાટ.)

ભોજાનાથ-નહીં. પ્રેમકુંવર પતિવ્રતા છે. તે દુરવાસના કરે એવી નથી. આ અજાણ્યાનો કંઈ પણ ભેદ હશે અને અજાણ્યપણે હું અધર્મ કરતો હોઈશ. હે નીચ! લોભીઆ! તારી પાત્રી બસ્કેટથી મારું અંતઃકરણ ત્રાસે છે! તારું હૃદયભેદક અવાજ મારી છાતી ફાડી નાખે છે! તારા શબ્દોમાં નર્કની આગનો ભડકો ઉઠે છે! (ગડગડાટ.)

લોભીદાસ-હે ખાવલા! હીચકારો ન બન! હીતની વાત સાંભળ!

ભોળાનાથ—પ્રેમકુંવરને પુછ્યા વિના હું તારી વાત નથી સાંભળવાના. પ્રાણહત્યાના પાપમાં મેં ત્રણ ત્રણ વાર મારા હાથ અપવિત્ર કર્યાછે. મારા પાપે મારા બાપ મૃત્યુ, નિર્દોષ ડાહ્યાભાઈના મેં નાહેક સંહાર કીધો, અને એક માતબર સુસાઈરના લોહીથી હજી તો મારા હાથ સુકાયા નથી. ઓ ! એ ત્રણ ત્રણ જાણુ જાણે જીવરૂપે મારી સમક્ષ આવી ઉભાછે ! મારા બાપના શરીર શબ્દો હજી મારા કાનમાં વાગેછે ! (ગડગડાટ.)

લોભીદાસ—(ધભરાટથી.) સાવધ ! હે ઘેલા ! સાવધ ! પણ કાંઈ સમજ. એક હજાર રૂપયા તો એની થેલીમાં છે ! કોહાડીના એકજ ફટકામાં તે તારા થશે. (ગડગડાટ.)

ભોળાનાથ—નહીં. બસ તું જા ! હું સ્તબ્ધ થયો છું. મારી નસો એ ચાલ છે. ઠંડી તણાડ, મને બગાડી ન બનાવેછે. (ગડગડાટ.)

લોભીદાસ—ત્યારે તો હું દાવ લઈછું. તું મને સહાયતા આપજે. હે ! અન્નપ્રયા માનવી ! લાવ તારો જીવ !

[કોહાડી લઈ પ્રાણજીવન જીવર ધસેછે. તોશન—ગગડાટ.

પ્રાણજીવન—શું ? ઓ ! હું મૃતો !

[પ્રાહાર મારામારી કરતો નહાંસી જાયછે. તેની પછવાડે લોભીદાસ જીવ જીવર આવેલો દોડેછે, અંદર ધ્વનિ થાય છે. જોરાવર તોશન ચાલેછે.

લક્ષ્મી—(ચીસ પાડવી દોડી આવીને) પિતા ! ઓ પિતા ! પેલા ભિખારી આપણા મિત્રને મારેછે ! (ચીસ પાડેછે અને રોએ.) ઓ ! તેની વાહરે ધાઓ ! કોઈ સહાય થાઓ ! માતા ! હું માતાને તેડી લાવુ ! માતા ! ઓ મા ! [દોડી જાયછે તેની ચીસો દુરથી સંભવાય છે. તોશન ચાલુ છે.

ભોળાનાથ—હે ઇશ્વર ! આ કૃતાંત ગર્જના, આ વિજળીના ચમકાર, અને આ તોશનના સુસવાટાથી અમ પાપીઓનો નાશ કાં નથી થતો કે આ કોમળ જીવનો ખચાવ થાય !

[ગગડાટ અને તોશન. પીરઠોલના અવાજ. લોભીદાસ ધભરાટમાં પ્રવેશ કરેછે.

લોભીદાસ—ભોળાનાથ ! સહાય થા ! આ અન્નપ્રયો તો હથોયારબંધ છે ! તેણે મારા ઉપર બાર કર્યાછે ! પણ ચિંતા નહીં ! હું બચ્યો છું. તેના બાર ખાલો છે ! તે નિરજીપાય થઈ નહાસે છે. ચાલ ભોળા ! ચાલ ! એને મારવો જાણ્યો. એ જીવતો ગયો તો આપણો નાશ નફી જાણુ ! ચાલ ઘેલા ચાલ.

[ભોળાનાથને ઘસડી જાયછે.

પ્રવેશ ૩ બે.

સ્થળ—એક ઉઝડ વગરો.

[અંધારી રાતની વેળા. ગાજવીજ સાથનું તોફાન ચાલુ છે.
એક મોટું ઝાડનું થડ જે બારેરથી પોકળ દીસે છે. પ્રાણુજીવન દોડતો આવે છે.]

પ્રાણુજીવન—અરે રે ! હવે હું શું કરું ! ક્યાં નાસું ! મારા પિતાના ઘરમાં મારો પોતાનો ઘાતક આ કોણ હશે ! એની સાથ બીજા પણ મોઢા ખૂની છે ! એ બન્નેએ મારી પુઠ પકડી રાખી છે ! મારી પીરોલ ભાંગી ગઈ છે. અરે ! હું શસ્ત્રઅસ્ત્ર વગર કેમ બચાવ કરીશ ! પણ મારાં માત પિતા ક્યાં હશે ? રજે તેઓની આ હત્યારાઓએ મારી પેહેલાં હત્યા કીધી હોય ! પણ તેઓ છેક પાસે આવ્યા છે. આ ઝાડ પોણું છે; તેમાં સંતાઈ ! (ઝાડમાં જવા માંડે છે—પણ તેવામાં વિજલી પડવાથી ઝાડ કપાઈ પડે છે અને તેમાંથી શોભાગચંદનું મુડું બહાર પડે છે.) પણ શો ત્રાસદાયક ગજબ ! ઝાડમાંથી કોઈનું મુડું ? આ તો કાપાકાપીનું રણ છે ! પણ એ કોણ છે ? એ તો ઝોળખીતું છે. (વીજલી ચમકે છે.) શોભાગચંદ ! મારા પ્રતિપાળ પિતા ! ઈંધાણી તો મળી ! આ મુદ્રિકા એમનીજ ! હે તાત ! હે તાત !

[મૂંછિત થઈ પડે છે. પ્રેમકુંવર દોડી આવે છે.]

પ્રેમકુંવર—(ચીસ પાડતી) પુત્ર ! મારા પુત્ર ! હું આવી ! તાકાત કોનો કે મારા પુત્રને મારે ! પણ અરે ! એ ક્યાં પડ્યો છે ! ઓ ! પ્રાણુજીવન ! મારા પ્રાણના પ્રાણ ! [શોધે છે.]

પ્રાણુજીવન—(સાવધ થઈ) માતા ! રે માતા ! આ શો મહાપ્રલય ! જો આ દેખાય ! જો આ કોણ પડ્યો છે ! જો પેલા દૂર પાપીઓએ કોનો ભાગ લીધો છે ! અરે ! અરે ! આ તો સહાયકારી કાકા શોભાગચંદ સુતા છે !

પ્રેમકુંવર—હે ! પ્રભુ ! આ શો અનર્થ. રે ! આવી ઘોર શિક્ષાને યોગ્ય મેં શો અપરાધ કર્યો ! રે તાત ! રે બાપ ! રે મારા મુરખી ! મારા પાળન-હાર પિતા ! તમે ક્યાં આવી જીવ આપ્યો છે !

પ્રાણુજીવન—માતા ! નિશ્ચ મારી પેડે તમારો શોધમાં અંહી આવતાં એમની આ ઘાત થઈ છે. (અંદરથી દ્વનિ.) પણ ઓ ! પેલા ખૂનીઓ અંહી આવે છે ! એઓ મારી પુઠ છોડતા નથી. (દ્વનિ.)

પ્રેમકુંવર-હું કપાઈને કડકા થઈશ ત્યાં સુધી, મારા પુત્ર, તારો એક વાળ વાકો થવા દઈશ નહીં. (દ્વનિ.)

પ્રાણજીવન-મારી પરમહીનુ માતા, લોહીનાં છેલાં ટીપાં લગી હું તારો બચાવ કરીશ. (દ્વનિ.) [ભોળાનાથ અને લોભીદાસ આવે છે.

ભોળાનાથ-પ્રેમકુંવર અહીં ? અત્યારે ?

લોભીદાસ-એ ઘરતાં આપણે ચૂકવું ન જોઈએ.

[તેઓ પ્રાણજીવનને તેની માના પાસામાંથી ધસડી કાઢે છે, અને બંને જાણ કોહાડી બેસે છે, પણ પ્રેમકુંવર વચ્ચે માથું આપે છે.

પ્રેમકુંવર-હે લોહીના તરરયા કસાઈઓ ! તમારાં કપિણુ કમેમાં મારા પુત્રની હત્યા—

ભોળાનાથ-(અચી જઈ.) પુત્ર !

લોભીદાસ-પુત્ર મિત્ર કે શત્રુ, પણ હવે એનો ભાગ જવા દેવો ન જોઈએ.

ભોળાનાથ-નહીં ! હે દેવ નહીં ! એની અગાજી તારો ભાગ લઈશ ! મર તું પેહેલાં ! [તેને કોહાડીથી મારી નાખે છે.

લોભીદાસ-(મરી જતાં.) ઓ ! હું મુવો ! નર્કમાં પડ્યો !

[મરણ પામે છે.

ભોળાનાથ-મારો સ્વભાવીક ગુણ મુવો નથી ! પિતાએ પુત્રનો બચાવ કરવો. [પ્રાણજીવનને ભેટ છે.

પ્રેમકુંવર-પુત્રનો જીવ ઉગર્યો ! પણ અરે ! આ તેં કેવો અઘાત દાટ વાળ્યો ! હે અક્કરમિ પતિ ! જુવો આ કોણ પડ્યો છે ! (રડે છે.) શોભાગચંદ ! રે ફરજાળ કાકા ! તમારી શી અવસ્થા !

ભોળાનાથ-(ભારે વિસ્મય થઈ.) શોભાગચંદ ! હા એજ ! [રડે છે.

પ્રાણજીવન-અરે ! પિતા તમારા અપરાધો ક્ષમા કરાવી મને દત્તક કરી એઓ તો તમને સહાય થવા આવતા હતા. [રડે છે.

ભોળાનાથ-રે ! પ્રિયા, પુત્ર, એ પાપનો દોશિત પણ હું છું ! ભીખાનાં પીઠામાંથી આ માર્ગે આવતાં મારી મરજીનો વિરૂધ મને એઓએ ભામિયો કર્યો; પણ એમના પૈસા પર મારી દ્રષ્ટિ ગઈને અંધારી રાત્રે, લોભના અંધાપાએ મારી લોહીનો તરશી આંખોમાં અંધારો પડેલો ફેરવ્યો, જેથી

એમને ઓળખ્યા વિના—ઓ ! મારી જીભ ચાલતી નથી. મારી આંખે અંધારાં ફરી વળે છે ! મને બાઝો ! મને પકડો ! (અંદર દ્વનિ.)

[લક્ષ્મી ઘભરાતી ને દોડતી આવે છે.

લક્ષ્મી-માતા ! માતા ! ગામના લોકો, પટેલ, મુખી, સર્વ પિતાજીને કેદ પકડવા આવ્યા છે.

પ્રેમકુંવર-નાસો ! પ્રિય પતિ, અંહીથી નાસો !

ભાળાનાથ-નહી. નાસવાની મારામાં શક્તિ રહી નથી.

પ્રાણજીવન-હું જીંચકી લઈ નાસું ?

ભાળાનાથ-નહી. સર્વ આવી લાગ્યાં છે. મારાં લાંબા કાળનાં પાપોની દીલમાં પડેલી યોગ્ય શિક્ષા પાસે આવી છે. પણ શું ફાંસીનાં લાકડાંની હી-ણપસ્તીનું મારાં કુળવાન કુટુંબને કલંક લાગવા દર્જ ! ના ! કદી નહી ! હું તમને ઉગરવાના ઉપાય કરું છું. ઓ ! ઓ ! (પોતાનો છાતીમાં ખંજર ભાકી પાડે છે. સત્તાવાળાઓ આસપાસ ફરી વળે છે.) ભાગ્યહીણ વાહા-લાંઓ, તમારા આખા ભવને મારી હત્યા લાગી છે ! પણ આ શિક્ષાને હું પાત્ર છું, મોટે મારી દયા આણુશે નહી ! હે ! કુળદિપક સપુત ! દ્યુત રમતથી આઘો નાસજો ! પ્રેમકુંવર ! મારી પતિવ્રતા ! મારા પ્રાણ ! ઘણું ખમનારી પ્રિયા ! મેં તારો મોટો અપરાધ કર્યો છે, પણ મને ક્ષમા કરજો ! તારા સદગુણો બદલો તારો સપુત તને વાલી આપશે અને તારા સદગુણોની પ્રતાપવાન પ્રાર્થના તે પ્રભુ પ્રત્યે મારાં પાપનો ક્ષમા મેળવશે. ઓ ! હું મરું છું. અરે ! ઓ !

[મરણ પામે છે.

